

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt in februari, juni en oktober.

Hoofredactie
Zonneke Matthée
Schokkerwerf 1
2317 DM Leiden
Tel. 071-5215873

Redactie
drs. Marije Groos
drs. Vilan van de Loo
Zonneke Matthée
drs. Trees Moll
drs. Hillie van de Streek

Lidmaatschap/abbonement
Contributie 1996:
f 35,00 per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer)
f 50,00 per jaar (lid)
Leden ontvangen het VVG-blad automatisch en hebben stemrecht in de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.
Abonnee f 27,50
Instellingen f 35,00
Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden.
U kunt lid of abonnee worden door te bellen: 071-5215873, of een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam. U ontvangt dan een acceptgiro.
Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

Inleverdata kopij:
15 april, 1 augustus en 15 december
Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie.
De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: 071-5215873

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Voorzitter
dr. Maria Grever
Pater Brugmanstraat 19
6522 EG Nijmegen
Tel. wk. KUN 024-3615761 (fax 024-3612807)

Secretaris
drs. Ellen de Dreu
Wolter Heukelslaan 66
3581 SV Utrecht
Tel. 030-2515385, wk. 030-2536476

Penningmeester
Evelien Rijsbosch
2e Oosterparkstraat 176-c
1092 BT Amsterdam
Tel. 020-6658577, wk. IIAV 020-6650820

drs. Karen den Dekker
Schieweg 38B
3039 BC Rotterdam
Tel. 010-4662762, wk. NWO 070-3440689

drs. Maggy Groenewald-Froger
Raphaëlleplein 11
1077 PV Amsterdam
Tel. 020-6790498, wk. Het Spectrum 030-2650717

Dutch representative IFRWH
dr. Bertke Waaldijk
Hofstedeweg 46
1111 SH Diemen
Tel. wk. UU 030-2536151

Correspondentieadres VVG
p/a IIAV
Obiplein 4
1094 RB Amsterdam
Tel. 020-6651318 (fax 020-6655812)

De VVG is ook telefonisch bereikbaar onder nummer 071-5215873

ISSN 1382-3914

Lay-out E. van Dusseldorp

Druk Zet & Print, Naarden

Dominant en mannelijk in historisch perspectief

"Kenniss van onze geschiedenis en historisch besef zijn voor allen noodzakelijk," stelt Frits Bolkestein in de NRC. (7 september) Hij pleit ervoor om voortaan in het bovenbouw-onderwijs meer aandacht te besteden aan de vakken geschiedenis en maatschappijleer. Bovendien zou geschiedenis-onderwijs zich meer moeten richten op kennis van feiten en jaartallen. Iedere leerling dient uit het hoofd te weten wie eerder leefde: Floris V of Willem van Oranje. Pas dan is het, zo vindt hij, mogelijk om parallelle lijnen tussen ontwikkelingen in verschillende perioden te trekken. Tot dusver: bravo mijnheer Bolkestein! Het maakt ons gelukkig dat u het belang van verantwoord geschiedenisonderwijs inziet.

Het valt te prijzen dat een politicus niet meedraaft met de waan van de dag, zoals zo vaak gebeurt. Voor mij, hoofd-redactrice van *Historica*, was het heerlijk om terugkomend van vakantie zo onverwacht een verwante geest aan te treffen. Frits Bolkestein, zelf auteur van het historisch drama *Floris V*, erkent de dominante mannelijke rol in de Europese geschiedenis van de afgelopen vijfhonderd jaar. Het heeft, zoals hij zegt, "weinig zin die rol -in het voetspoor van onbezonnen Amerikaanse cultuurrelativisten- te veronachtzamen." Hiermee ga ik ten dele akkoord. Want laten we die rol dan wel bestuderen en analyseren en laten we vooral de andere werkelijkheid waarin vrouwen leefden de feitelijke waarde geven die het verdient. Immers die dominante rol in de geschiedschrijving, lieve Frits, heeft te maken met een keuze en interpretatie van bronnen en zogenaamde 'objectieve' feiten en cijfers. Iemand van jouw kaliber had dat al lang moeten beseffen.

Het is niet erg als iemand bij gebrek aan ontwikkeling fouten maakt. Maar het is schandelijk als iemand zich weigert bij te scholen. De heer Bolkestein zal ik daarom een abonnement op *Historica* aanbieden, uiteraard met een educatieve korting. Mocht zijn gehele fractie historische bijscholing wensen, dan valt te spreken over groeps-korting. Hier ligt een mooie maar zware taak voor de VVG.

Zonneke Matthée

BIOGRAFIE

- Mevrouw J. Kloppenburg-Versteegh: tussen Indië en Holland
Vilan van de Loo 3

PROMOVEREN

- Leven tussen klooster en wereld
Marit Monteiro 6

VORSTINNEN

- Koninklijke Beschermvrouwen
Marieke Tiethoff 8

INTERVIEW

- Mildred Helen Caprino
Vilan van de Loo 10

REPORTAGE

- Internationaal VVG-congres
Seks en religie
Hillie van de Streek 11

EXPOSITIE

- Susanna von Wolzogen Kuhr (1883-1953)
Els Kloek 13

RECENSIE

- Bruid, moeder zuster
Twee Nederlandse zustercongregaties, 1820-1940
Vilan van de Loo 14
- Geestelijke Maagden
Tussen klooster en wereld gedurende de 17e eeuw
Vilan van de Loo 15
- Stille getuigen?
Trees Moll 16
- Tesselschade - Arbeid adelt: status en distantie
Marije Groos 17

VERS VAN DE PERS

- Boeken in 't kort 18

HISTORICA-SERVICE

19

Mevrouw J. Kloppenburg-Versteegh¹: tussen Indië en Holland

Vilan van de Loo

Indië, eind negentiende eeuw. In hoog tempo vestigen zich Hollanders in Indië. De koloniale wereld waarin ze terechtkomen, is verdeeld. Aan de ene zijde staat de Europese enclave, aan de andere zijde de grotere samenleving van de 'inlanders'.²

Mevrouw J. Kloppenburg-Versteegh (1862-1948) heeft als Indo-Europese vrouw toegang tot de 'inlandse' en de Europese, c.q. Hollandse, wereld. Ze schreef een legendarisch kruidenboek en een interessante levensgids. Uit deze boeken blijkt hoe beperkt de toegang tussen de twee werelden is: "(...) wensch ook nimmer van Indië een Holland te maken; dit is onmogelijk."³

Johanna Maria Carolina Versteegh, kortweg Jans, werd in 1862 geboren uit een Hollandse vader en een half Hollandse/half Inlandse moeder op de koffie-onderneming *Soekamangli*, in het district Weleri op Midden-Java. Het was een gegoed katholiek middenklasse-milieu, waarin de kinderen een gepaste opvoeding kregen. Jans ging naar de eliteschool van de Zusters Ursulinen te Batavia. Toen Jans veertien jaar was, werd ze onverwacht naar huis geroepen. Haar vader Carel Versteegh (1826-1895), die men eens 'de koffiekoning van Java' noemde, was geruïneerd door de beruchte koffiebladziekte en processen tegen het Gouvernement. Voor dure kostscholen was nu geen geld meer. Thuis werd Jans de rechterhand van haar moeder Albertina Versteegh-van Spreeuwenburg⁴ (1828-1913), die als 'njonja besar' de zorg droeg voor de zieken op en in de omtrek van *Soekamangli*. Albertina Versteegh ontleende haar medische en kruidenkennis aan de westerse dr. Mand, die nabij *Soekamangli* een leprozerie had gesticht. Medicijnen die per schip vanuit Holland aangevoerd moesten worden, kwamen vaak met grote vertraging of geheel niet aan. Dr. Mand zocht alternatieve genezende middelen. Nog voor Versteeghs faillissement, had dr. Mand hem verzocht om een grootscheeps onderzoek naar het gebruik van geneeskrachtige kruiden door de bevolking. Deze kennis, gecombineerd met die van dr. Mands Makassaarse echtgenote⁵, had een unieke verzameling informatie naar boven gebracht. Uit vriendschap schonk het echtpaar aan Albertina deze collectie. In feite ontving zij bij dit echtpaar een praktijkgerichte 'medische' opleiding, die zowel geënt was op de 'inlandse' kruidenkennis als de gangbare westerse visies op ziekte, gezondheid en genezing.

Mevrouw Kloppenburg met haar dochter [tot dusver bekend] Tina
ca. 1905

Indische planten en hun geneeskracht

In 1883 trouwde Jans met Herman Kloppenburg, een katholieke Hollander. Hij was een paar jaar daarvoor uitgezonden als procuratiehouder door de handelsfirma Van Embden. Uit dit naar verluidt zeer gelukkige huwelijk zouden twaalf kinderen geboren worden. De eerste dochter noemden ze Tina, naar Jans' moeder Albertina. Op bijna vijftienjarige leeftijd kreeg Tina, naar het scheen, malaria. Een Hongaarse arts schreef een hoge dosis kinine voor. De diagnose was evenwel verkeerd geweest en het meisje bezweek aan de behandeling. Voor Jans Kloppenburg was dit verlies nauwelijks te verwerken. "Ik kon slechts treuren om het heengaan van mijn dochter van wie ik zoo zielsveel hield", schreef ze later⁶. Om over haar verdriet heen te komen, concentreerde ze zich op de studie van geneeskrachtige kruiden. De basis voor haar onderzoek vormde haar moeders verzameling. Het dominante westerse geneeskundige systeem wees ze af, maar de westerse wetenschap niet. Net als haar moeder vermengde zij 'inlandse' met westerse kennis.⁷ Wat Jans Kloppenburg in de natuur vond en niet kende, trachtte ze te determineren met behulp van de 'inlandse' bevolking en onder andere de scheikundige dr. Boorsma, verbonden aan 's Lands Plantentuin in Buitenzorg (Bogor). Deze studie resulteerde in 1909 in het tweedelinge kruidenboek *Indische planten en haar geneeskracht*.⁸ Later zou het grote bekendheid verwerven onder de titel *Wenken en Raadgevingen*. Met *Indische planten* verscheen er een *Platenatlas* waarin een aantal geneeskrachtige planten werd afgebeeld.

Het kruidenboek was een groot succes. Binnen enkele jaren werden drie herdrukken uitgegeven, iedere druk vermeerderd en verbeterd. Al snel verwierf het boek een legendarische status, mevrouw Kloppenburg mocht het zelfs in 1913 aan koningin Wilhelmina aanbieden. *Indische planten* voorzag in

een behoefte. Aan het begin van de twintigste eeuw was de westerse medische stand in Indië slecht vertegenwoordigd; alleen in de grote steden waren dokters bereikbaar. Wie in de buitengewesten een ernstige ziekte of kwaal opliep, was dan ook afhankelijk van alternatieve geneeswijzen. Het gebruik van kruiden was een vanzelfsprekend onderdeel van de 'inlandse' cultuur; de *doekoens* waren hierin vaak gespecialiseerd. Europeanen wilden zich in de regel niet 'verlagen' tot zo'n 'inlandse' genezer en waren dus op zichzelf aangewezen, dat wil zeggen op de vrouwen, aangezien ziekenzorg een typisch vrouwelijke taak werd geacht.

Indische planten en haar geneeskracht was het eerste handboek op dit gebied. Nooit eerder was op systematische wijze kruidenkennis voor een breed Europees publiek toegankelijk gemaakt. Daarnaast vonden veel Indo-Europeanen in het boek een legitimering van hun zelfmedicatie. Want dit boek was samengesteld door een respectabele vrouw en inhoudelijk leunde het op een prestigieus westers instituut als 's Lands Plantentuin. Gezien het gebruik van de Nederlandse taal en de prijs (f 3,50 voor het tekstboek en f 6,- voor de atlas) zal het waarschijnlijk vooral voor de midden- en hogere klasse gekocht zijn. *Indische planten* stelde een diagnose en gaf daarbij een 'recept' betreffende het vervaardigen van medicijn uit planten die met de *Platenatlas* in de hand geselecteerd konden worden. Zo had mevrouw Kloppenburg het ook bedoeld. In het voorbericht bij de eerste druk schreef ze:

"Het doel, waarom ik dit boek schrijf, is om bekendheid te geven aan zoo veel kostbare planten en wortels, waarvan de meeste slechts als onkruid worden beschouwd. Tot dusver werden de Inlandsche medicijnen wel gebruikt, maar hoe en op welke manier, alsook de naam der planten, dat bleef dikwijls een geheim; een onderzoek werd daardoor onmogelijk gemaakt en dikwijls ging veel wetenschap op het gebied van plantkunde en medicijnen door den dood

Mevrouw Kloppenburg met haar echtgenoot Herman Kloppenburg (ca 1927)

van die kundige personen verloren. Zooveel het in mijn macht was, heb ik neergeschreven, wat door mij na jaren onderzoek door mij met goed gevolg is aangewend geworden.”⁹

Uit deze woorden bleek de verbondenheid van mevrouw Kloppenburg met zowel de ‘inlandse’ als de Europese wereld. Haar respect voor de volksgeneeskunst was groot, getuige haar woordkeus en het feit dat zij jarenlang de inheemse planten bestudeerde, vaak met behulp van informanten met wie zij een variant van het Maleis sprak. De reputatie van mevrouw Kloppenburg was vlekkeloos. De bevolking kende haar als degene die, samen met haar moeder en later alleen, vaak zieken had genezen. Javanen uit de desa kwamen vol eerbied naar haar toe en werden met hoogachting ontvangen. Maar toch... volgens mevrouw Kloppenburg was het “ons mooie Indië”¹⁰ dat deze planten voortbracht en dat “ons” impliceerde niet de Javanen maar de Hollandse machthebbers. *Indische planten en haar geneeskunst* was dan ook niet bestemd voor de ‘inlanders’, maar voor de Europese bevolkingsgroep. Zij waren “de door ziekten lijdenden menscheid”¹¹ die zich boeken konden veroorloven en die in staat waren om die te lezen. In de ethische opvattingen van mevrouw Kloppenburg waren zij weliswaar verantwoordelijk voor ‘het volk’, maar toch zijn de ziekten en kwalen die in *Indische planten* behandeld vooral die waaraan Europeanen werden gedacht te lijden.

De Europeesche vrouw in Indië

Terwijl het kruidenboek herdruk op herdruk beleefde¹², werkte mevrouw Kloppenburg temidden van haar groeiende gezin aan een tweede boek dat in 1913 verscheen. In *De Europeesche vrouw in Indië*¹³ adviseerde ze Hollandse vrouwen die in Indië een ‘beschaafd’ bestaan wilden opbouwen.¹⁴ Het uitgangspunt hiervoor was eenvoudig: de Hollandse vrouw in Indië diende zich aan het klimaat aan te passen, maar zij mocht niet ‘verindischen’, zij diende door en door Hollands te blijven. Deze gedachte paste mevrouw Kloppenburg ook toe op haar eigen leven. Haar gemengde afkomst verbond haar in haar eigen beleving weliswaar met haar moeder en de ‘inlandse’ kruidenwereld, maar zij identificeerde zich met de Europeanen, de bevolkingsgroep van haar vader en haar echtgenoot.

Naast het schrijven en redigeren was het leven inmiddels gewoon doorgedaan. Jaren waren voorbij gegaan waarin kinderen opgroeiden, trouwden en het huis verlieten. Alleen de oudste dochter Troel zou altijd bij haar moeder blijven. Vlak voor de Eerste Wereldoorlog ging het echtpaar Kloppenburg definitief naar Nederland. Na korte verblijven in Deventer en Nijmegen, vestigden ze zich in Tervuren (België). Hier kwam ze nogmaals terug op het belang van het kruidenboek. In haar brochure *Eene Nabetrachting* (1940) rechtvaardigde ze zich met elan ten opzichte van met name westerse critici:

“Men vergete toch niet dat de Schepper in primitieve tijden en omstandigheden, daar waar de wetenschap haar overigens zegenrijke scepter nog niet zwaaiide of zwaait, de menscheid in de natuur middelen ten dienste heeft gesteld tegen vaak ondragelijk lijden. Deze lacune tusschen wetenschap en ervaring te overbruggen was het doel van mijn “Wenken en raadgevingen” en deze poging nog eens te accentueren tegenover hen, die niets goeds kunnen zien in wat geen “Wetenschap” is, deed mij in den na-avond van mijn leven nog eens naar de pen grijpen ten bate van hen, die nergens meer hulp kunnen vinden.”¹⁵

Negen jaar na het overlijden van haar echtgenoot (1929) ging mevrouw Kloppenburg terug naar Indië. Binnen enkele jaren na haar terugkeer brak de Tweede Wereldoorlog uit. Een korte periode van internering, het overlijden van enkele van haar kinderen en het verloren gaan van Indië ten koste van Indonesië hadden haar gezondheid onherstelbaar aangetast.

Haar krachten namen af en ze werd ziek. In 1948 overleed mevrouw Kloppenburg-Versteegh in een westers ziekenhuis te Malang. Troel, die tot het einde bij haar was, vertrok zodra het kon naar Nederland.

Poortwachteres

Het leven en de boeken van mevrouw Kloppenburg-Versteegh laten zien dat zij leefde tussen twee werelden, Indië en Holland. Vanuit een eurocentrische beschouwing trachtte zij op haar manier deze werelden te verenigen. De poort tussen beide werelden werd door haar in haar zelfverkozen functie van poortwachteres soms geopend. Van de ‘inlandse’ wereld nam zij de plantgeneeskunde die ze in *Indische planten en haar geneeskunst* ‘vertaalde’ voor de (Indo-)Europese wereld. In *Het leven van de Europeesche vrouw* in Indië pleitte ze weliswaar voor aanpassingen, maar de Hollandse identiteit diende voor alles behouden te blijven. Wie de normen van mevrouw Kloppenburg navolgte, zou het in Indië zoveel beter hebben, voorspelde ze: “ge zult zelfs eindigen met Indië lief te hebben.”¹⁶

Vilan van de Loo is neerlandica en redactrice van *Historica*

1. Dit artikel is een uitermate beknopte weergave van mijn materiaal. Een aantal feiten berust op mededelingen mij gedaan door familieleden van mevrouw Kloppenburg-Versteegh. Een zeer bijzondere informante is de 97-jarige mevrouw A. G. Kortenhorst-Kloppenburg, de jongste dochter van mevrouw Kloppenburg-Versteegh. Ik ben haar, en andere nazaten, veel dank verschuldigd.
2. Ik zet dit woord tussen aanhalingstekens vanwege de pejoratieve betekenis ervan.
3. Mevr. J. Kloppenburg-Versteegh: *Het leven van de Europeesche vrouw in Indië*. Deventer, 1913, p. 100.
4. Er zijn mij diverse mededelingen gedaan over haar afstamming van de Sultan van Martapoera. Deze genealogische lijnen en de bewijskracht hier te evalueren gaat buiten het bestek van dit artikel.
5. Haar naam heb ik nog niet kunnen achterhalen.
6. Mevr. de Wed. J. Kloppenburg-Versteegh: *Eene nabetrachting op mijne ‘Wenken en raadgevingen’ betreffende het gebruik van Indische planten, vruchten enz. Een pleidooi voor het vele goede dat ons mooie Indië op plant-aardig gebed voor mensch en dier bevat en voortbrengt*. Z.j., z.pl.
7. Haar criteria vormen een onderdeel van mijn onderzoek.
8. Mevrouw J. Kloppenburg-Versteegh: *Indische planten en haar geneeskunst*. Semarang, 1907.
9. Uit het voorbericht van *Indische planten en haar geneeskunst*. z.p.
10. Zie titel in noot nr. 6.
11. *Eene Nabetrachting*, p. 1.
12. Vanaf de derde druk in 1912 werd de titel *Wenken en raadgevingen betreffende het gebruik van Indische planten, vruchten enz.* Onder deze titel is het boek vooral bekend.
13. Mevr. J. Kloppenburg-Versteegh: *Het leven van de Europeesche vrouw in Indië*. Deventer, 1913.
14. Zie voor een analyse van deze en andere levensgidsen: Vilan van de Loo: *Tobben in Indië. Een analyse van vijf levensgidsen uit de periode 1908-1932, geschreven voor Nederlandse vrouwen die naar Nederlands-Indië emigreerden*. Doctoraalscriptie Nederlandse Taal- en letterkunde, Leiden, augustus 1993. De scriptie is aanwezig in het IIAV.
15. *Eene Nabetrachting*, p. 2.
16. *Het leven van de Europeesche vrouw in Indië*, p. 115.

Leven tussen klooster en wereld

Marit Monteiro

Geestelijke maagden waren geen kloosterlingen, maar ook geen 'echte' leken. Zij leidden een religieus bestaan in de wereld en legden zich toe op geloofsonderwijs, zieken- of armenzorg. Hun leefwijze werd door de katholieke kerk niet als religieuze staat erkend. Toch bepaalden deze zedig in het zwart geklede vrouwen in belangrijke mate het aanzicht van de katholieke kerk in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw. Marit Monteiro verkent in haar proefschrift hoe er gedacht werd over de bestaanswijze van geestelijke maagden door geestelijken en betrokken vrouwen zelf. In haar onderzoek ontrafelt zij de verwevenheid van sekse, geloofsovertuiging en identiteit in de vroegmoderne tijd.

Geachte aanwezigen,

Degenen onder U die lager onderwijs van katholieke signatuur hebben genoten of misschien zelfs hebben gegeven, zijn wellicht vertrouwd met het volgende beeld:

"De klopjes (...) waren geen echte kloosterlingen (...). Hun kleding was zeer eenvoudig: een zwart kostuum en een stemmig mutsje, dat over het kortgeknipte haar getrokken werd. De naam [klopjes] werd waarschijnlijk ontleend aan een der merkwaardigste bezigheden van deze vrouwen. Wanneer namelijk een priester clandestien een stad was binnengekomen, liepen zij de huizen der katholieken af om er te "kloppen" en dan fluisterend door de op een kier getrokken deur of door een venstertje plaats en uur van samenkomst mee te delen."

Of geestelijke maagden inderdaad klopjes of kloppen werden genoemd omdat zij medegelovigen door middel van een klop op de deur waarschuwden voor een op handen zijnde kerkelijke bijeenkomst, zoals dit citaat suggereert, mag worden betwijfeld. De naam 'kloppen' kwam namelijk al vóór de Reformatie voor. De aangehaalde passage is afkomstig uit de *docentenhandleiding van een geschiedenis-methode voor het lager onderwijs*, genaamd *Van eigen land en wereldband*.¹ Het fragment is ingebed in een beschrijving van de noodsituatie van de katholieke kerk in Nederland na de Reformatie. In 1581 werd de katholieke eredienst van overheidswege verboden. Gewestelijke plakaten en stedelijke verordeningen belemmerden priesters in hun ambtsuitoefening en katholieken in hun geloofsbeleving. Kloosters waren genoodzaakt hun poorten te sluiten of waren tot uitsterven gedoemd, omdat zij geen novicen meer mochten aannemen. De Republiek der Zeven Verenigde Provinciën werd een missiegebied dat gebukt ging onder een gebrekkige infrastructuur: te weinig priesters, geen eigen kerkgebouwen of kerkgoederen, slechte voorzieningen op het gebied van geloofsonderwijs, armen- en ziekenzorg.

In de geschiedschrijving van het Nederlands katholicisme is het ontstaan van de bestaanswijze van kloppen, ofwel de kloppenstaat, vaak verklaard uit deze crisis. De kerkhistoricus Pontianus Polman schreef bijvoorbeeld in 1968: "Wie in het vaderland zelf een Godgewijd bestaan wilde leiden, was op het merkwaardig instituut der klopjes aangewezen". Hij negeerde, net als de meeste van zijn collega's overigens, de bevindingen van Eugénie Theissing (1892-1970). Deze historica had er in haar dissertatie *Over klopjes en kwezens* uit 1935 op gewezen dat sommige vrouwen in het geheel niet naar het klooster hunkerden. Integendeel, zij ambieerden juist een meer actief religieus bestaan.

Bij gebrek aan bronnen kon Theissing haar stelling niet uitputtend behandelen. Dankzij de vondst van de geschriften van twee geestelijke maagden kan ik dat wel in mijn proefschrift. Hierin breng ik in kaart hoe er gedacht werd over de kloppenstaat door geestelijken en door betrokken vrouwen zelf. Om de betekenis van de kloppenstaat te traceren, heb ik behalve de genoemde geschriften ook kloppenboeken geanalyseerd, stichtelijke werken die priesters voor geestelijke maagden schreven. Deze bronnen laten zien dat vorm noch status van de kloppenstaat vastlag. Daarover werd onderhandeld tussen geestelijken onderling, alsook tussen hen en kloppen.

Geestelijk maar niet wereldvreemd

De meesten van de naar schatting meer dan vijfduizend geestelijke maagden in Nederland woonden zelfstandig, bij familie, of in kleine groepjes geestverwanten. Hoe zij hun leven inrichtten, hing behalve van hun materiële omstandigheden ook af van de voorstelling die zijzelf en hun biechtvaders daarvan hadden. Soms werd hun verandering van gewone lekenvrouw in geestelijke maagd gemarkeerd door de viering van de geestelijke bruiloft met de hemelse Bruidgom Christus. Ondanks hun nieuwe staat bleven geestelijke maagden geworteld in de eigen geloofsgemeenschap en kring van

Portret van Agnes van Heilsbach. Hierop wordt haar 'gave der tranen' uitgebeeld. Zodra Agnes ging bidden, begonnen tranen onophoudelijk te vloeien. Niet alleen haar gezichtsvermogen, maar ook haar reputatie werd hierdoor bedreigd. Sommigen dachten namelijk dat dit een 'duyvels werck' was. Op haar verzoek veranderde God toen de zichtbare tranen in onzichtbare.

familie en vrienden. Doordat zij geestelijk maar niet 'wereldvreemd' waren, namen zij een positie in **tussen** geestelijken en leken. Deze positie stelde hen onder meer in staat taken in geloofsonderwijs en zielzorg te vervullen. Dankzij hun werkracht, maar zeker ook dankzij hun financiële draagkracht genoten zij aanzien in eigen kring. Hun inzet en financiële steun waren van groot belang voor de Nederlandse katholieke kerk, die vanuit een achterstandspositie betrokken was bij het vroegmoderne confessionaliseringproces.

Hoewel geestelijke maagden een religieus bestaan in de wereld leidden, kenden zij, anders dan kloosterlingen, geen algemene regel. In dit gemis werd ten dele voorzien door de kloppenboeken. Met dergelijke pennenvruchten leverden priesters een bijdrage aan de vormgeving van de kloppenstaat, die afweek van de door de kerk erkende kloosterstaat. Kloppenboek-auteurs probeerden de kloppenstaat te rechtvaardigen, maar verschilden onderling van mening over de precieze status hiervan. Sommigen waren ervan overtuigd dat deze leefwijze niet onderdeed voor de kloosterstaat. Anderen benadrukten juist verschillen tussen kloppen- en kloosterstaat, maar ijverden tegelijkertijd voor nieuwe hiërarchische indelingen waarin ook voor geestelijke maagden een plaatsje was ingeruimd. Daarmee relativeerden zij de lekenstatus die deze vrouwen formeel hadden. Sommige auteurs noemden kloppen zelfs 'geestelijke personen', een benaming die voorbehouden was aan leden van de clerus. Vrouwen golden per definitie als leken, zelfs als zij religieuzen waren. Dat kloppen toch als 'geestelijke personen' bestempeld werden, illustreert dat zij op grond van hun leefwijze en apostolaat meer met de clerus dan met religieuzen of leken werden geassocieerd.

Gewetensrekeningen

Kloppenboeken bevatten allerlei voorschriften die het hele bestaan van een klopp structureerden - van dagelijkse kerkgang, gebed en liefdewerken tot de omgang met anderen. Dankzij deze regels kreeg de kloppenstaat vorm en inhoud, waardoor zij ook voor anderen herkenbaar werd. Door het samenstel van sobere kleding, ingetogen gedrag, intense devotionele praktijk en werken van barmhartigheid konden vrouwen hun godgewijde status, deugdzaamheid en godsvrucht kenbaar maken aan anderen. Maar behalve regels geven de kloppenboeken ook de denkbeelden van hun auteurs prijs over het vrouwelijk geslacht en de gezagsverhoudingen tussen de seksen. Deze geestelijken waren ervan overtuigd dat de kuise kloppenstaat voor vrouwen zeer heilzaam was. Want door de maagdelijke staat te verkiezen, zouden vrouwen zich dissociëren van negatieve eigenschappen als hoogmoed, lichtgelovigheid, zinnelijkheid, morele en intellectuele inferioriteit, die stevast aan hun sekse werden toegeschreven.

Dat vrouwen dergelijke opvattingen over hun vermeende aard niet altijd voor zoete koek aannamen, blijkt uit de handschriften van Agnes van Heilsbach (1597-1640) en Joanna van Randenraedt (1610-1684). Deze Roermondse maagden hebben zogeheten gewetensrekeningen nagelaten. Hierin

deden zij in opdracht van hun biechtvader verslag van hun spirituele wel en wee, maar ook van alledaagse besognes. Deze fascinerende verslagen laten zien hoe beide vrouwen onderhandelden met hun biechtvader over hun leefwijze, status en werkzaamheden. Daarnaast maken deze gewetensrekeningen de spanningen voelbaar waarmee vrouwen werden geconfronteerd die vanuit een religieuze bewogenheid een godgewijd bestaan buiten het klooster probeerden te verwzenlijken.

Begrensde vorm van mondigheid

Vorm en inhoud van deze geschriften zijn door mij onderzocht vanuit de asymmetrische gezagsverhouding tussen biechtvader en geestelijke maagd. We moeten bedenken dat het schrijven in opdracht van Heilsbach en Van Randenraedt een begrensde vorm van mondigheid toestond, maar hen ook confronteerde met allerlei dilemma's. De jezuïeten, die als opdrachtgever en biechtvader optraden, waren bij het lezen vooral gespitst op dromen, visioenen en inspraken waarin God, Christus, Maria of andere heiligen zich aan deze twee maagden openbaarden. Al schrijvende moesten Agnes en Joanna zich verhouden tot een binair denken over vrouwelijkheid en vroomheid, dat even aannemelijk maakte dat hun bovennatuurlijke ervaringen het werk waren van de duivel als van God. Bovendien moesten zij op papier schipperen tussen verwachtingen van hun biechtvader en eigen aspiraties. Daarin waren ze tamelijk bedreven, zo luiden mijn bevindingen.

Van Heilsbach en Van Randenraedt hadden uitgesproken opvattingen over de kloppenstaat. Zij begrepen zichzelf niet als leken en evenmin als religieuzen, maar als geestelijke personen. Strikt genomen waren zij geestelijke dochters van de jezuïeten, hun biechtvaders. Zelf beschouwden zij zich echter als hun geestelijke zusters en maakten zo aanspraak op een zekere gelijkwaardigheid. Door hun broeders werden zij als geestelijke moeders ingeschakeld bij de vorming en begeleiding van andere geestelijke maagden. Daaraan ontleenden zij recht van spreken en handelen. Dat neemt niet weg dat over de bevoegdheden van het geestelijk moederschap voortdurend onderhandeld moest worden met de biechtvader. Uit de notities van beide maagden blijkt dat hun apostolaire ambities, die zij ontegenzeggelijk koesterden, slechts gedeeltelijk werden bevredigd door de kloppenstaat en het geestelijk moederschap.

Hoewel het leergezag van de katholieke kerk vrouwen een aan mannen ondergeschikte plaats toebedeelde en hen beschouwde als onmondigen, grepen vrouwen als Agnes van Heilsbach en Joanna van Randenraedt hun geloof aan als fundament voor eigen identiteit, levensinvulling en werkzaamheid. Hierin wisten zij zich ten dele gesteund en gestimuleerd door geestelijken die met allerlei ingenieuze redeneringen tornden aan het primaat van de kloosterstaat als enige, erkende religieuze bestaanswijze voor vrouwen.

Marit Monteiro is historica. Zij promoveerde op donderdag 30 mei 1996 aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zij is door de zusters Franciscanessen van Oirschot aangetrokken om een studie te verzorgen over hun geschiedenis. Dit meerjarige onderzoeksproject is gerealiseerd dankzij bemiddeling van Stichting Echo, die zich toelegt op historisch onderzoek naar religie en sekse

1 Vervaardigd door B. van Nimwegen, R. de Groot en E. Sanders, 's-Hertogenbosch: Malmberg 1962' [oorspr. 1957]. José Eijtt attendeerde mij op het bovengenoemde citaat, waarvoor mijn dank.

Koninklijke bescherming voor de Nederlandse vrouw in haar streven naar zelfstandigheid

Marieke Tiethoff

In 1871, dit jaar 125 jaar geleden, werd de Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereeniging Arbeid Adelt opgericht, enkele maanden later gevolgd door de vereniging Tesselschade. Dit opmerkelijke jubileum werd onder meer gevierd met de tentoonstelling **Toekomst door Traditie** op Paleis Het Loo-Nationaal Museum in Apeldoorn en met een jubileumboek onder dezelfde titel, geschreven door Vilan van de Loo. In de vorige nummers van *Historica* is al aandacht besteed aan enkele aspecten van deze verenigingen die in 1953 een fusie aangingen. In dit artikel belicht Marieke Tiethoff het koninklijk beschermvrouwschap waaronder Tesselschade en Arbeid Adelt vanaf het moment van de oprichting tot op de dag van vandaag hebben gestaan.¹

De eerste koninklijke beschermvrouwe was koningin Sophie (1818-1877). Zij had al voordat de oprichting van Arbeid Adelt op 17 oktober 1871 een feit was, het beschermvrouwschap aanvaard. De doelstellingen van de nieuw op te richten vereniging pasten geheel in de belangstellingssfeer van deze ontwikkelde vrouw. Koningin Sophie hechtte veel waarde aan goede opleidingsmogelijkheden voor vrouwen en meisjes en zij had dan ook een aantal meisjesscholen, met name industriescholen, met haar beschermvrouwschap vereerd. Zij was geabonneerd op het blad *Onze Roeping*, waarin Betsy Perk in 1871 haar eerste 'bede tot sympathie' voor de nieuw op te richten Vrouwenvereniging Arbeid Adelt plaatste en zij onderhield vriendschappelijke betrekkingen met een aantal voorvechtsters van de vrouwenbeweging, zoals de bekende schrijfster van historische romans, mevrouw A.L.G. Bosboom-Toussaint (1812-1886), de spiritiste en organisatrice van het Fröbel-onderwijs in ons land, Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904) en met de Delftse weduwe mevrouw A.A.M. Storm-van der Chijs (1814-1895), die veel studiereizen, onder andere naar de Verenigde Staten, ondernomen had om zich op de hoogte te stellen van de positie van de vrouw en haar ontwikkelingsmogelijkheden. In Amerika had mevrouw Storm gezien hoe onbemiddelde vrouwen een centje bijverdienden door zelfgemaakte handwerken te verkopen op bazaars en in speciale winkels. Zij was het dan ook, die Betsy Perk het idee aan de hand deed iets dergelijks in Nederland te organiseren. De eerste tentoonstellingsbazaar van Arbeid Adelt werd op 2 december 1871 in het Delftse raadhuis gehouden, en daags tevoren bracht koningin Sophie er een bezoek, waarbij zij rondgeleid werd door Betsy Perk².

Koningin Sophie

Prinses Marie van Pruisen en prins Hendrik

Na het overlijden van koningin Sophie in 1877 nam prinses Sophie der Nederlanden, groothertogin van Saksen-Weimar (1824-1897) tijdelijk het beschermvrouwschap van Arbeid Adelt waar, totdat in 1878 prinses Marie van Pruisen (1855-1888), de jonge echtgenote van prins Hendrik 'de Zeevaarder', beide verenigingen onder haar bescherming nam. Arbeid Adelt droeg zij echter het jaar daarop al over aan haar schoonzuster koningin Emma. Tesselschade hield prinses Marie zelf onder haar hoede, totdat zij in 1885 in verband met haar tweede huwelijk ons land verliet. Deze op zich wat onbeduidende vrouw was met de beste voornemens bezielde. Direct na de aanvaarding van het beschermvrouwschap liet zij het hoofdbestuur van Tesselschade weten, van plan te zijn bestellingen te plaatsen, "maar geene fantasie werk alleen - neen nuttige voorwerpen" als luiermannen, hemden en linnengoed³, ter uitleiding aan de behoeftigen.

Prins Hendrik (1820-1879) ondersteunde het werk van beide verenigingen trouwens ook, zozeer zelfs, dat hij in het aan hem gewijde overlijdensbericht in het Jaarverslag van Arbeid Adelt 1879 "de grootste Donateur der vereniging" genoemd werd.

Koningin Emma

Inmiddels had koningin Emma (1858-1934) in augustus 1879 het beschermvrouwschap van Arbeid Adelt aanvaard en in 1885 kwam daar dat van Tesselschade bij. Deze jonge vrouw, die in 1879 als twintigjarige bruid van de ruim veertig jaar oudere koning Willem III naar ons land kwam, was degene die de monarchie haar nationale karakter gaf en deze stevig verankerde in de harten van de Nederlanders. Haar wezen wordt misschien het best gekarakteriseerd door de uitspraak,

dat "in haar kanten handschoenen een ijzeren vuist schuilging"⁴. Van huis uit was koningin Emma vertrouwd met de ondersteuning en ontwikkeling van vrouwen en meisjes. Door haar moeder was zij bekend met de Alice Frauen Verein in Darmstadt, die in 1872 werd opgericht door prinses Alice van Engeland, groothertogin van Hessen-Darmstadt, die zich richtte op ziekenverpleging en wezenzorg, en met de Alice Bazaar, waar werk van behoeftige dames verkocht werd. Beide instellingen vormden een voortzetting van de hulp die een groep vrouwen in samenwerking met het Rode Kruis tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 verleende⁵. Ook de Vrouwenvereniging in Pyrmont kon rekenen op geldelijke steun van de vorstelijke familie in Waldeck⁶. Opvallend is, dat van de vele tientallen verzoeken om beschermvrouwschap die koningin Emma na haar intrede in ons land bereikten, slechts die gehonoreerd werden, die met de ontwikkeling van de vrouw of de zorg voor gehandicapten te maken hadden⁷. Koningin Emma is van alle vorstelijke beschermvrouwen van Tesselschade en Arbeid Adelt de meest betrokkene geweest. Mede door haar patronage, in de vorm van opdrachten, aankopen op bazaars en giften, vonden beide verenigingen in brede kring de erkenning die hen in staat stelde hun doelstellingen te realiseren. Koningin Emma bleef beschermvrouwe tot haar dood in 1934. Beide verenigingen ontvingen van haar een legaat van f 1.000, bestemd voor oude en zieke werksters.

Koningin Wilhelmina

Ook koningin Wilhelmina (1880-1962) is gedurende haar gehele regeringsperiode, van 1899 tot aan haar troonsafstand in 1948, beschermvrouwe van Tesselschade en Arbeid Adelt geweest. Evenals haar moeder plaatste zij regelmatig bestellingen, onder meer van armengoed, en liet zij aankopen doen op de bazaars. In de Eerste Wereldoorlog deed de vorstin een beroep op de beide vrouwenverenigingen in verband met het opzetten van een landelijke breiactie. De koninginnen Emma en Wilhelmina stelden wol ter beschikking, waarvan duizenden paar sokken, polsmoffen en bivakmutsen voor de soldaten gebreid zijn. Een dergelijke actie werd op verzoek van koningin Wilhelmina bij de mobilisatie van 1939 op touw gezet. Toch zijn de grote verwachtingen die men bij de troonsbestijging in 1898 koesterde over de jonge koningin als voorvechter van de vrouwenzaak, niet geheel uitgekomen. Natuurlijk zag Wilhelmina het belang in van goede ontplooiingsmogelijkheden voor vrouwen en meisjes en steunde zij verenigingen en organisaties die op dat gebied werkzaam waren, maar in de zaak van het vrouwenkiesrecht, die tijdens haar regeringsperiode speelde, hield zij zich wonderlijk afzijdig en bij haar bezoek aan de tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913' in Amsterdam meed zij zorgvuldig het aan deze kwestie gewijde paviljoen. Of dit verband hield met haar geloofsovertuiging of met het gevoel dat het staatshoofd zich niet met politiek moest bemoeien, is niet geheel duidelijk⁸. Zelfs een feministe als Johanna W.A. Naber (1859-1941), die in deze tijd een aantal biografieën van prinsessen uit het Huis Oranje-Nassau en de belangrijke bronnenpublicatie *Correspondentie van de stadhouderlijke familie 1777-1820* verzorgde, waardoor zij langdurig op het Koninklijk Huisarchief werkte en een aantal persoonlijke ontmoetingen met de vorstin had, vermocht daar niets aan te veranderen. Er spreekt desondanks een gevoel van trots uit de woorden waarmee Johanna Naber het voorwoord van het gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina afsloot: "Utrecht 29 december 1922, Den dag van de afkondiging der herziene Grondwet, waarin is vastgelegd de staatkundige gelijkstelling van man en vrouw. Johanna W.A. Naber, feministe"⁹.

Prinses Juliana

Na het overlijden van koningin Emma in 1934 had prinses Juliana de wens te kennen gegeven veel van het werk van haar grootmoeder te willen voortzetten. In 1935 aanvaardde zij het beschermvrouwschap van Tesselschade en Arbeid en tot op de dag van vandaag vervult zij deze functie met grote persoonlijke betrokkenheid.

Bij de fusie van Tesselschade en Arbeid Adelt in 1953 schonk koningin Juliana het nieuwe hoofdbestuur haar portretfoto met de eigenhandig geschreven opdracht 'Met de beste wensen voor een gemeenschappelijke toekomst en voor allen over wie Uw zorg zich uitstrekt'.

Over de rol van de koninklijke beschermvrouwen is het laatste woord nog geenszins gezegd. Pas als de archieven van koningin Wilhelmina en koningin Juliana voor onderzoek toegankelijk zijn, kan een beter inzicht verkregen worden in de wijze waarop dezen hun beschermvrouwschap hebben ingevuld en in de rol die zij in het bewustwordingsproces van de Nederlandse vrouw hebben gespeeld.

Marieke Tiethoff is freelance kunsthistorica en publiceert regelmatig op het gebied van de Nederlandse portretschilderkunst en de geschiedenis van het Huis van Oranje

1. Veel van de in dit artikel verwerkte gegevens zijn ontleend aan de Jaarverslagen en het verenigingsarchief van Tesselschade-Arbeid Adelt. Dit berust gedeeltelijk bij het IIAV in Amsterdam (archief van het hoofdbestuur), gedeeltelijk bij de afzonderlijke afdelingen.
2. Zie: Betsy Perk, *Mijn ezeltje en ik*. Dordrecht, 1874; E. van Calcar, *Sophia Frederika Mathilda Koningin der Nederlanden*. Haarlem, 1877.
3. IIAV, dossier Tess. 25: brief van baron van Hall, dd. 5 oktober 1878.
4. C.A. Tamse, 'Nationaal, constitutioneel en populair; koningin Emma en de Nederlandse en Luxemburgse kroon', *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* 1990, 81-105.
5. D. Duff, *Hessian Tapestry*. London, 1967, 174.
6. B. Woelderink, 'Koninklijke weldadigheid in de negentiende eeuw, in het bijzonder getoetst aan koningin Emma', in: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voorgedij*. Baarn, 1990, 235.
7. KHA, Secretariaatsarchief koningin Emma, brievenboeken 1879-1883, passim.
8. Zie o.a.: M. de Bruyne, 'Feminisme nee, emancipatie ja', in: Vorsten april 1996, 36-37.
9. Johanna W.A. Naber, Na XXV Jaren 1898-1923. *Het feminisme in zijne bloei en in zijne volending*. Haarlem, 1923. Behalve het 25-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina herdacht dit boek tevens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, die in 1898 in Den Haag gehouden werd.

Mildred Helen Caprino:

Vrouwengeschiedenis staat in Suriname nog in de kinderschoenen

Vilan van de Loo

Op de VVG-vergadering stapte ze opeens bij ons binnen: Mildred Helen Caprino, docente en onderzoekster vrouwengeschiedenis in Suriname, die op uitnodiging van prof. dr Selma Leydesdorff een aantal weken naar Nederland kwam. Nu is Mildred weer terug in Suriname, waar zij met anderen het vak Vrouwengeschiedenis zal opbouwen. Aan Historica vertelde ze over haar inzet, haar eigen onderzoek en zichzelf.

"In november van het afgelopen jaar (1995) is Selma Leydesdorff met Yvette Kopijn naar Suriname gekomen. Ze hebben drie weken lang cursussen vrouwengeschiedenis gegeven aan de universiteit en de samenwerkende opleidingsinstituten voor leraren. En ik moet je eerlijk zeggen dat we bekaf waren toen ze weggingen. Er is in die drie weken zoveel kennis in ons hoofd gestopt over bronnenonderzoek, theorieën en lopend onderzoek, dat het ons soms duizelde. Want vergeet niet, het veld van vrouwengeschiedenis staat in Suriname nog in de kinderschoenen. We hopen het nu te ontwikkelen."

"Selma en Yvette hebben toen een vlammetje ontstoken dat sindsdien niet meer uit is gegaan. Als gevolg daarvan ben ik in juli op uitnodiging van Selma namens het Belle van Zuylen Instituut naar Nederland gekomen. Ik kwam om te praten, te kijken, om contacten te leggen en natuurlijk ook om onderzoek te doen. Uiteraard hoop ik dat de ideeën die we nu thuis hebben over vrouwengeschiedenis later omgezet kunnen worden in concrete plannen. Op onze manier, wel te verstaan. Zo hebben we in Suriname een sterk heterogene groep vrouwen. We hebben de inheemse bevolking, de Marrons, die weer uit verschillende stammen bestaan, de stadscreolen en dan natuurlijk ook Hindoestanen, Javanen, Chinezen en ga zo maar door. 'De' Surinaamse vrouw bestaat niet. Daardoor krijgt bij ons het gender-concept een hele gecompliceerde invulling."

"Ik ben naar Nederland gekomen met twee bedoelingen. Allereerst om de institutionalisering te bestuderen en kennis op te doen. In feite ben ik een pionier, want vóór mij is nog geen Surinaamse met dit doel naar Nederland gekomen. Ten tweede hoop ik ook aan mijn persoonlijke onderzoek te kunnen werken. Ik bestudeer de overlevingsstrategieën van Afro-Surinaamse vrouwen, met name wasvrouwen, in de eerste helft van de twintigste eeuw. Daar is nog nauwelijks iets over bekend. Na de slavernij waren heel veel voormalige slaven opeens op zichzelf aangewezen. Om op de vrije arbeidsmarkt een living te krijgen, gebruikten de vrouwen toen de vaardigheden die ze tijdens de slavernij hadden opgedaan, zoals het wassen van kleding en linnengoed. Ik wil deze overlevingsstrategieën nagaan voor verschillende periodes. Neem nu de Tweede Wereldoorlog. In de reguliere geschiedenis is er sprake van een opleving in de economie. Nou, dan vraag ik me in gemoede af: was die opleving er ook

in het leven van wasvrouwen? Wat gebeurde er met hen? De geschiedenis zoals die nu in de meeste boeken staat, is geschreven door voornamelijk witte mannen met een goede broodwinning en dat heeft hun perspectief beperkt."

"Deze maand in Nederland is voor mij een voortdurende energiestroom geweest. Alleen al in het IIAV raakte ik gewoon niet uitgekeken op al die boeken, tijdschriften, al die prachtige archiefstukken. In Suriname hebben we zoiets groots nog niet. Wel is zo een vijftien jaar geleden de Nationale Vrouwenbeweging begonnen met het bewaren van voornamelijk geschreven materiaal uit de Surinaamse beweging. De kleine collectie boeken is ondergebracht in een bibliotheek, die genoemd is naar Johanna Scholten-Elsenhout, een groot Surinaams dichteres. We hopen dat de collectie toeneemt."

"Wat ik hier heb bijgeleerd, neem ik terug naar de lerarenopleiding in Suriname. Maar daarmee zijn we er vanzelfsprekend nog niet. Na mij zijn andere onderzoeksters, mevrouw Weert en mevrouw Louis, naar Nederland gekomen. Zij zullen met universiteiten besprekingen voeren over een formele uitwisseling van kennis en mensen."

"Als ik naar de toekomst kijk, dan hoop ik in ieder geval dat vrouwengeschiedenis in Suriname van de grond komt. Het zou een goed opgezet vak moeten zijn, zowel aan de lerarenopleiding als aan onze universiteit. Wij hebben maar één universiteit, de 'Anton

de Kom Universiteit' in Paramaribo. De tijd is gunstig, denk ik. Er is nu belangstelling voor, we kunnen hopelijk veel steun uit Nederland putten, we kunnen kennis uitwisselen en er is zelfs wat geld beschikbaar. De overheid ondersteunt met een deel, want er is nog zoveel in het land dat aandacht verdient, en zelf moet de onderzoeker ook inkomen met een bijdrage uit eigen zak. Zo werkt dat in een ontwikkelingsland, hahaha! De meeste mensen hier zijn arm; vaak hebben ze twee baantjes om zichzelf in leven te houden."

"Als het aan mij ligt, komt er een degelijk curriculum vrouwengeschiedenis en een werkgroep die alle verschillende invalshoeken integreert. We zijn er nog niet. Maar we zijn wel op weg gegaan."

Mildred Helen Caprino

Vilan van de Loo is neerlandica en redactrice van Historica

Sekse en religie

Internationaal VVG-congres over de betekenis van geloof in levens van vrouwen

Hillie van de Streek

Het was heet op de 8e juni 1996 in de kapel van het Bethaniën-klooster te Amsterdam. Er heerste een benauwende warmte, die krachtig de sfeer verdrong die de kapel in de vroeg-twintigste eeuw geademd moet hebben: die van een koele, van zon en wereld afgewende stilte, waarin religieuze vrouwen zich overgaven aan Christus hun Heer. Toch domineerde in de kapel ook op de zwoele 8e juni de toewijding. De hoge ruimte was niet bevolkt met devote zusters. Vrouwenhistoricae hadden hun plaats ingenomen. De warmte trotserend met papieren waaiers verdiepten zij zich in de inspirerende en legitimerende werking die godsdienst heeft gehad in levens van vrouwen. De kapel werd slechts kort verlaten voor een verfrissing of adempauze: de internationaal bekende spreeksters hielden hun publiek aan de stoelen gekleefd. En aan het einde van de lange serie lezingen was er de beloning: de presentatie van Tipje 10, over het thema *Vrome vrouwen*; op weg naar huis gevolgd door een verkwikkend onweer. Het was een gezegende dag.

De waarnemingen van een aanwezige zijn altijd subjectief en ieder van de aanwezige vrouwen zal zo haar eigen herinneringen aan deze dag hebben. De ambiance van een voormalig Amsterdams klooster was een treffend gekozen locatie voor het internationale VVG-congres, waarop ruim zestig vrouwen zich een hete dag lang geboeid bezighielden met een niet alledaags thema. Verhitte discussies vonden niet plaats, wel werd met inspanning geluisterd naar lezingen die vooral bedoeld waren als voorbeelden voor verder onderzoek in onze eigen kring van Nederlandse vrouwenhistoricae.

Zo kondigde dagvoorzitter Marjan Schwegman het doel van de dag ook aan: onderzoeksters uit het buitenland waren uitgenodigd als stimulans voor verder onderzoek naar vrouwen en religie alhier. Verder onderzoek is relevant, beklemtoonde zij, omdat vrouwen en geloof in de vrouwengeschiedenis een betrekkelijk nieuw thema is. Pas de laatste tijd wordt het meer en meer gezien als een onderzoeksaspect dat voor de vrouwengeschiedenis van waarde is. Lange tijd is religie te eenzijdig beschouwd, waarbij religie met name gold als een factor die al het vrouwelijke onderdrukte. Dit vertroebelde het zicht op de betekenis van religie voor het begrip sekse: "Gender wordt gevormd in en door religie tegelijkertijd", aldus Schwegman. Dit houdt enerzijds in dat geloof bepaalde codes van leven voor vrouwen met zich meebrengt. Geloof legt op basis van de leer en het gezag daarvan leefregels op. Maar anderzijds kunnen vrouwen zelf aan het geloof een zingevende betekenis ontlelen voor hun persoonlijk leven. De *Realpolitiker* Marga Klompé getuigde daar bijvoorbeeld van door in 1948 de volgende regels in haar dagboek te schrijven:

"Wil ik iets goeds doen op politiek gebied, dan zal ik volkomen instrument moeten zijn, d.w.z. de geestelijke verdieping moet voor alles gaan. Dit heeft Cath. van Siena mij duidelijk gemaakt denk ik." Aan deze veertiende-eeuwse religieuze ontleende Klompé de inspiratie tot het ambiëren van een buitengewoon succesvol gebleken politieke loopbaan. De uitspraak was geen eenmalige bevestiging van religiositeit, en evenmin een schijnheilig alibi ter infiltratie van het katholieke mannenbolwerk. Klompé gaf met haar woorden een authentiek gevoel weer. Ook later nog verklaarde zij bij herhaling dat zij haar kracht en inzet ontleende aan Catharina. Het inzicht dat geloof voor vrouwen aldus in de geschiedenis diverse betekenissen kan hebben, vormde het kernpunt van de VVG-congresdag, tot uitdrukking gebracht in de diverse lezingen.

Quakers

Zo vertelde de Amerikaanse historica prof.dr. Phyllis Mack dat dit inzicht haar de ogen geopend had voor de rol van achttiende-eeuwse vrouwelijke predikers in het genootschap van de Quakers in de Verenigde Staten. Het in 1677 opgerichte genootschap stond aanvankelijk uitdagend tegenover de maatschappij. Van meet af aan kende het protestantse genootschap vrouwelijke predikers. Zij traden als vurige profetessen op straat op. Onder invloed van denkbeelden uit de Verlichting hervormden de Quakers zich in de achttiende eeuw echter van een *challenge towards society* tot een *model for society*. Zij ontwikkelden zichzelf tot de vertegenwoordi-

gers van het vroeg-moderne Amerikaanse kapitalisme, met de daarbij behorende moraal van redelijkheid, soberheid en bevindelijkheid. Vrouwen waren in dit beeld niet langer zozeer profetessen als wel men's conscience, het geweten van de mannen; zij dienden zich stil en rustig thuis te houden. Vrouwelijke Quakers verschoven volgens deze veranderende religieuze normen van positie: niet langer werden zij geacht als profetessen het publieke terrein te betreden. Het private domein werd hun toebedacht. Onder invloed van deze normatieve verschuiving gaven ook de vrouwelijke predikers zichzelf in het genootschap een andere rol. In hun geloofsbeleving kwam de nadruk enerzijds te liggen op de geestelijke naaktheid van de mens tegenover God, waarbij aardse zaken onbelangrijk waren. Anderzijds beklemtoonden zij de vrouwelijke vroomheid, deugden en bescheidenheid. Van hieruit ontplooiden de vrouwelijke predikers zich vanaf ongeveer 1760 als *moral agents*, adviseurs van andere vrouwen op het terrein van de moraal. Hiermee verwierpen zij zich in het genootschap een gerespecteerde plaats. Hun prediking werd daarbij geenszins als onderschikt gezien aan die van de mannelijke predikers, zoals Mack aanvankelijk meende.

De aan Rutgers University (New Brunswick) verbonden Mack gaf hiermee aan dat zij alleen tot dit inzicht had kunnen komen door de vrouwelijke predikers in hun tijd en context te plaatsen, en door de manier waarop zij hun geloof beleefden tot uitgangspunt van onderzoek te nemen. Zij meldde dat deze benadering binnen de vrouwengeschiedenis betrekkelijk nieuw is. De vrouwengeschiedenis heeft zich in haar theorievorming in het bijzonder laten inspireren door het marxisme, het feminisme en het post-structuralisme. Binnen deze stromingen is voor spiritualiteit en religie maar ook voor het metafysische in het algemeen weinig aandacht. Een boven de werkelijkheid staande God en een daaraan ontleende religieuze inspiratie voor het dagelijks leven kunnen niet bestaan of dienen verklaard te worden, bijvoorbeeld in termen van macht of in de beleving van een 'vals bewustzijn'.

Josephine Butler

De Britse dr. Anne Summers sloot in haar verhaal over Josephine Butler (1828 - 1906) bij deze meer hermeneutische benadering aan. Summers, bij de British Library werkzaam als curator van manuscripten, schrijft een religieuze biografie van Butler. Het is de bedoeling dat daarin niet Butlers openbare leven centraal staat, bestaande uit haar strijd tegen de vrouwenhandel en prostitutie, maar de ontwikkeling van haar religieuze denken. Voor Summers is dit een poging "to understand the Victorian reformers in their own terms". Van binnenuit wil zij schetsen hoe Butlers religieuze beleving van betekenis was voor haar werkzaamheden op het publieke terrein. Daartoe neemt zij niet de chronologie van het leven van deze activiste tot uitgangspunt, maar het gegeven dat Butler op vijftigjarige leeftijd een boek publiceerde over haar inspirerende voorbeeld, (alweer) Catharina van Siena. In Summers biografie wordt dit boek het *Leitmotiv* van waaruit draden getrokken worden naar Butlers voorgaande en verdere ontwikkeling van religieus denken.

Staat in deze benadering het van binnenuit analyseren wel zeer nadrukkelijk op de voorgrond, bij het onderzoek van de Italiaanse Lucietta Scaraffia was dit minder het geval. In haar lezing vertelde zij over een Italiaanse vrouwencongregatie die in de negentiende eeuw activiteiten over de gehele wereld ontplooidde. In contrast met Summers stonden voor haar niet de innerlijke, geestelijke motieven van de zusters centraal. Zij benadrukte vooral het wereldwijde publieke optreden van de vrouwen.

Theologie

De enige Nederlandse sprekerster, dr. Annelies van Heijst, vertelde op basis van haar eigen ervaring welke problemen men kan ontmoeten bij het onderzoek naar de betekenissen van geloof voor vrouwen. Allereerst is er de interpretatie van normatieve religieuze teksten. Van Heijst, zelf theologe, benadrukte dat kennis en begrip van theologische teksten welhaast vereist is. Encyclieken of andere leerstellende stukken laten zich niet als vanzelf interpreteren. Kennis van de tijd en de kerkelijke wereld waarin deze teksten geschreven zijn, is noodzakelijk. Een tweede probleem is dat ons eigen waarde-systeem ons bij de interpretatie van religieuze bronteksten parten speelt. We moeten ons bewust zijn van onze eigen feministische vooronderstellingen en deze niet projecteren op de bronnen. In plaats daarvan verdient een houding van *Verstehen*, van binnenuit begrijpen, de voorkeur.

Van Heijst illustreerde dit aspect met eigen ervaringen. In de jaren tachtig raakte zij geboeid door vrouwelijke religieuzen. Vanuit haar feministische perspectief ging haar belangstelling vooral uit naar de actieve zusters en niet naar de contemplatieve orden. Zij richtte haar blik vrijwel uitsluitend op de autonomie en de emancipatie van de vrouwen.¹ Achteraf zegt zij de vrouwen toch niet echt begrepen te hebben. Haar interpretatie was te eenzijdig en negeerde het aspect van de passiviteit van vooral de contemplatieve orden. Pas tijdens haar jongste onderzoek naar een Amsterdamse zustercongregatie ontdekte Van Heijst hoe relevant het begrip 'passiviteit' eigenlijk is. Het primaire doel van de congregatie bleek niet activiteit in de wereld te zijn, maar zelfopoffering, op twee niveaus tot uitdrukking gebracht: enerzijds in de geestelijke zelfopoffering van de ziel aan Christus; en anderzijds de aardse toepassing daarvan, de opoffering van het eigen leven aan het welzijn van kinderen.

Dankzij de diversiteit van de lezingen was het VVG-congres een inspiratiebron voor een benaderingswijze van onderzoek die ook voor Nederland vruchtbaar geacht mag worden. Zeker geldt dit voor het omvangrijke terrein van de geschiedenis van de twee dominante confessies in Nederland, het protestantisme en het katholicisme. In zekere zin zijn de eerste resultaten van dergelijk onderzoek al aan het VVG-congres voorafgegaan. Te denken valt bijvoorbeeld aan het werk van Eijt, Grever en Monteiro. Maar ook het jongste *Tipje* valt onder deze noemer, gewijd aan de betekenis van religie in de levens van vrouwen in verschillende historische perioden in Nederland.² Hopelijk slaagt de VVG er mede dankzij deze initiatieven in het thema vrouwen en religie nadrukkelijker op de agenda van het wetenschappelijke historisch onderzoek te krijgen. Het formuleren van nieuwe onderzoeksvoorstellen en het nemen van verdere initiatieven in universitair verband of via de Stichting Historisch Onderzoek van NWO zou meer dan wenselijk zijn.

Hillie van de Streek is hoofd wetenschap van de stichting IJsselacademie te Kampen, toegevoegd docent aan de vakgroep geschiedenis van de UU en redactrice van Historica

1. In: A. van Heijst, *Zusters, vrouwen van de wereld. Actieve religieuzen en haar emancipatie*. Amsterdam, 1985.
2. Mirjam Cornelis, Marjet Derks, e.a. (red.), *Vrome vrouwen. Betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis*. Hilversum, 1996.

DE VROUW IN ACHTTIENDE- EEUWS NEDERLAND. PRENTENEXPOSITIE NAAR EEN IDEE VAN SUZANNA VON WOLZOGEN KÜHR (1883-1953)

Iedere Nederlandse vrouwenhistorica is de naam van Suzanna von Wolzogen Kühr wel eens tegengekomen. Zij is de auteur van een van de weinige vrouwenhistorische overzichten die de eerste feministische golf in Nederland heeft opgeleverd. In 1914 promoveerde zij op *De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der 18e eeuw* (Brill 1914). Zes jaar later publiceerde dezelfde Von Wolzogen Kühr - opnieuw bij Brill - een vervolgstudie over de vrouw in de tweede helft van de achttiende eeuw. Dit tweedelige overzicht wordt nog altijd gebruikt als een standaardwerk over Nederlandse vrouwen van de achttiende eeuw. Maar wie was deze Suzanna von Wolzogen Kühr eigenlijk?

Suzanna Kühr werd in 1883 te

Soerakarta (Nederlands-Indië) geboren. Haar vader was bestuursambtenaar en zou het later brengen tot assistent-resident op Madoera. Het was een bijzonder milieu waarin Suzanna opgroeide: de

Kührs waren vegetariërs en vermoedelijk ook geheelonthouders, de vader was vrijmetselaar. Bovendien waren beide ouders actieve leden van de Theosophische Vereniging. Ook Suzanna sloot zich op haar twintigste aan bij de theosofen. In 1905 vestigde het gezin zich in Nederland. Suzanna ging in 1907 in Leiden studeren. In datzelfde jaar deed Kalff, hoogleraar letterkunde, de suggestie aan Elise Scheffer om een proefschrift te schrijven over de vrouw in de achttiende eeuw. Toen deze jonge vrouw in 1911 stierf, heeft Kalff aan Suzanna gevraagd om het werk af te maken. Dat heeft zij kennelijk met de nodige voortvarendheid gedaan, want reeds in juli 1914 kon zij haar proefschrift verdedigen. Bovendien schreef zij - zoals gezegd - nog een tweede deel, kennelijk op eigen initiatief. Dat deel verscheen in 1920.

Met haar overzicht heeft Von Wolzogen Kühr een soort zedengeschiedenis geschreven van het vrouwenleven in achttiende-eeuws Nederland. In de eerste helft van de achttiende eeuw, aldus

Von Wolzogen Kühr, waren opvattingen over de vrouw als 'minder menschen' (een term van Huygens) nog heel gewoon. Mensen als Van Effen waren hun tijd ver vooruit met hun positieve waardering voor vrouwelijke eigenschappen, maar desondanks hielden ook deze welwillende spectators nog vast aan de traditionele opvatting van de vrouwelijke ondergeschiktheid. Pas de tweede helft van de achttiende eeuw bracht volgens Von Wolzogen Kühr belangrijke veranderingen. Zij bedoelt vooral dat door de vrouwen zelf "... een hooger standpunt werd ingenomen als opvoedster en moeder, als huishoudster en echtgenoot." In deze nieuwe waardering voor het moederschap ziet zij tegelijk de eerste tekenen van een vrouwenbeweging. Het is tekenend, zo merkt zij op, dat ze voor haar schets van de tweede helft van de achttiende eeuw plotseling zoveel vrouwen aan het woord kan laten, terwijl ze voor het eerste deel bijna helemaal op de getuigenissen van mannen was aangewezen: "De taak van Van Effen als opvoeder der vrouw was overgenomen door Betje Wolff; zij zou voortaan zorg dragen voor de vorming van den geest en het verstand harer seksegenooten." Von Wolzogen Kühr wijst erop dat de achttiende eeuw ook wel de 'eeuw der dichtersessen' werd genoemd. Bekende dichtersessen van die tijd zijn, afgezien van het schrijftersduo Wolff en Deken: Adriana van der Veer, Maria van Zon, Lucretia van Merken, Juliana Cornelia de Lannoy, Petronella Johanna de Timmerman, Elisabeth Maria Post en Petronella Moens. De politieke woelige jaren aan het einde van de achttiende eeuw, met hun strijd tussen patriotten en orangisten en de komst van de Fransen, heeft ook de Nederlandse vrouwen beroerd. Vooral in het kamp van de orangisten vinden we vurige aanhangsters, maar het is het kamp van de patriotten waar in die tijd de eerste protesten tegen de ondergeschikte positie van vrouwen zijn te horen. Toch hebben deze laatste decennia van de achttiende eeuw nog geen ommekeer in de maatschappelijke positie van vrouwen gebracht. De enige conclusie die volgens Von Wolzogen Kühr getrokken kan worden, is dat het vraagstuk van de vrouwenbeweging aan het einde van de achttiende eeuw eindelijk aan de orde was gesteld.

En daarna? Wat gebeurde er verder met Suzanna Kühr? In 1920 werd zij aangesteld als tijdelijk lerares Nederlandse taal- en letterkunde en geschiedenis aan het stedelijke gymnasium in Den Haag. Zij was, op de gymnastieklerares voor de meisjes na, de enige vrouwelijke docent. Maar lang heeft zij dit werk niet gedaan. In 1923 is zij met ziekteverlof gegaan. In 1928 is zij met

haar moeder naar Lunteren verhuisd. Haar zus Julia, die tot 1930 les heeft gegeven aan de gemeentelijke HBS voor meisjes te Haarlem, voegde zich in dat jaar bij hen. Suzanna bleef tot aan haar dood betrokken bij de Theosofische Vereniging. De rest van haar leven hield zij een slechte gezondheid. Op 18 april 1953 stierf zij, 69 jaar oud.

Von Wolzogen Kühr heeft voor haar onderzoek vooral gebruik gemaakt van letterkundige bronnen; onder andere de spectatoriale geschriften van Justus van Effen en de romans van Betje Wolff en Aagje Deken worden door haar veelvuldig aangehaald. Maar uit de voetnoten blijkt dat de auteur ook verschillende prentencollecties heeft bestudeerd. De collectie van de Atlas van Stolk wordt het meest genoemd. Met de resultaten van haar beeldresearch heeft Von Wolzogen Kühr destijds niet veel meer gedaan dan het noemen van prentnummers in de noten. Op verzoek van de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd heeft de Atlas van Stolk nu een expositie ingericht over het vrouwenleven in achttiende-eeuws Nederland aan de hand van de door Von Wolzogen Kühr genoemde prenten.* Er zijn in totaal 190 prenten te zien over de belangrijke momenten uit een vrouwenleven, vrouwenberoepen, vrouwenmode, dichtersessen en andere individuele vrouwen, bekend om hun orangistische dan wel patriotse engagement. De tentoonstelling biedt tevens informatie over het leven van deze tot dusverre weinig bekende vrouwenhistorica van het eerste uur.

De tentoonstelling is van 27 september 1996 tot en met 19 januari 1997 te zien in Het Schielandshuis, Korte Hoogstraat 31, Rotterdam. In de weken van 12 t/m 27 oktober wordt in aansluiting op de tentoonstelling de speelfilm *Belle van Zuylen* in het museum vertoond. Inl.: 010 - 2176767.

Els Kloek

Els Kloek is als historica verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de UU en secretaris van de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd

*De tentoonstelling is een samenwerkingsproject van de Atlas van Stolk (AvS), de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd (SVVT) en de Vakgroep Geschiedenis van de UU. De voorbereidingscommissie bestond uit: Ria Deelen (AvS), Dini Helmers (SVVT), Leontine Kuijvenhoven (SVVT) en Els Kloek (SVVT/Gesch.UU).

Bruid, moeder, zuster

Twee Nederlandse zustercongregaties, 1820-1940

Vilan van de Loo

José Eijt

RELIGIEUZE VROUWEN: BRUID, MOEDER, ZUSTER. GESCHIEDENIS VAN TWEE NEDERLANDSE ZUSTERCONGREGATIES, 1820-1940.

Katholiek Studiecentrum, Nijmegen/Verloren, Hilversum, 1995. ISBN 90-6550-520-2. f 59,00

Twee kloosters in Limburg en Brabant behoren tot de oudste gemeenschappen van liefdezusters in Nederland, van vrouwen die een kloosterlijk leven combineren met het uitoefenen van liefdadige werken. Verschillen genoeg. De overeenkomsten tussen de Zusters van de Choorstraat (Den Bosch) en de Zusters onder de Bogen (Maastricht) zijn interessanter. José Eijt publiceerde een boeiende studie over de beide congregaties.

Tot voor enkele jaren stonden nonnen laag in de feministische hiërarchie. De vooroordelen die hun aankleefden, waren hardnekkig; nonnen zouden ongeëmancipeerde uitvoersters zijn van een regime dat door mannen bedacht was. Een enkeling sprong eruit door, dankzij persoonlijk leed, te promoveren tot heilige, maar de meeste nonnen leken toch vooral makke schapen in Gods heilige kudde. Toch waren ze meer dan dat. Door de studies die de laatste tijd verschijnen, wijken de vooroordelen. José Eijt schetst een gedetailleerd beeld van deze vrouwen in haar dissertatie *Religieuze vrouwen: bruid, moeder, zuster. Geschiedenis van twee Nederlandse zustercongregaties, 1820-1940*. Aan de hand van twee case studies toont ze aan dat nonnen in haar onderzoeksperiode veel meer waren dan een cliché. Voor alles waren zij religieuzen die voortdurend in een dilemma verkeerden. Enerzijds behoorden zij tot de kerkelijke wereld die hun steeds strengere regels oplegden, anderzijds stonden zij vooral met hun maatschappelijk werk ("liefdewerk") in de wereld die eigen eisen aan hen stelden.

In de geschiedenis van de Congregatie der Dochters van Maria en Joseph, beter bekend als de Zusters van de Choorstraat (gesticht in 1820) en de geschiedenis van de Liefdezusters van de Heilige Carolus Borromeus, bekend als de Zusters onder de Bogen (gesticht in 1837) wordt het ontstaan van dit dilemma duidelijk. Op een heldere manier schetst Eijt drie fasen in de ontwikkeling van de beide kloosters. De eerste fase loopt van het ontstaan van de kloosters tot circa 1850 en omvat de ontwikkeling van liefdadige werkzaamheden. Hierin hadden de vrouwen een grote mate van individuele bewegingsvrijheid. Geïstitutionaliseerde religieuzen waren zij nog niet; burgerkleding en een grote mate van zelfbeslissingsrecht plaatsten hen buiten het absolute gezag van Rome. Toch stonden zij in nauw contact met de Roomse mannen Gods. Elisabeth Gruyters, stichteres van de Zusters onder de Bogen, was er al jaren van overtuigd tot het kloosterleven geroepen te zijn. Kloosters waren echter zeldzaam geworden na de Franse overheersingstijd. In plaats van te wachten op betere tijden, besloot Elisabeth tot actie. Samen met een vriendin schreef ze in 1836 een brief aan de priester Paulus Antonius van Baer, die als commissaris van de Bisschop van Luik en als pastoor van de Sint Servaaskerk te

Maastricht ernaar streefde het godsdienstig peil van de jeugd te verbeteren. Zusters zouden hierbij een nuttige rol kunnen vervullen. Het verdere contact tussen Van Baer en Gruyters verliep voorspoedig: in 1837 betrof Gruyters een huis aan de Maastrichtse Lenculenstraat waar godsdienstonderwijs gegeven zou worden aan minvermogene meisjes. Het begin van de kloosterorde was gevestigd. Weliswaar was er een priester nodig geweest om een organisatorische vorm te zoeken en te behouden, toch was de bewegingsvrijheid nog groot.

De tweede fase van de ontwikkeling der beide kloosterordes loopt van 1850 tot circa 1900. Net als de Zusters onder de Bogen was ook de congregatie van de Zusters van de Choorstraat in Den Bosch op initiatief van vrouwen tot stand gekomen. Petronella Coppens en vier andere eveneens ongehuwde vrouwen betrokken in 1820 een huis in de Choorstraat, gekocht en aan hun beschikbaar gesteld door de Bossche priester Jacobus Heeren. Voor beide gemeenschappen was het belangrijk om de steun van de kerk te behouden; dat was immers de legitimatie van hun religieuze bestaanswijze. De kerk gaf steun met een streng corpus regels. Zowel het leven binnen de kloosters als de liefdadige werken werden voortaan gereguleerd. De controlerende en in de praktijk ook wetgevende macht was in handen van de mannelijke clerus. Dat de zusters hun plaats kenden in de kerkelijke hiërarchie werd nu belangrijker dan hun persoonlijke invulling van hun maatschappelijke activiteiten. Daarmee hing een beperking van hun leefruimte samen: geleidelijk veranderden de leefgemeenschappen in van de buitenwereld afgezonderde kloosters. In de derde fase van de ontwikkelingen werd dit proces versterkt door een verdere regelgeving. De zusters dienden als Bruid van Christus te gehoorzamen aan hetgeen zijn navolgers bepaalden. De enige plaats waar nog individueel initiatief mogelijk was, bestond in het innerlijk geloofsleven en, naarmate de kloosterlijke werkzaamheden zich uitbreidden, in de missie in onder meer Nederland-Indië.

Behalve op de drie fasen, gaat José Eijt in op verschillende aspecten van het leven in beide kloosters, zoals de procedure van toetreding, het geloofsleven, het uitoefenen van geestelijk moederschap ten opzicht van andere zusters en het dagelijkse bestaan als religieuze. Juist hierin blijkt de kern van dit vrouwenbestaan te liggen in de balans tussen kerkelijke regels en persoonlijk leefideaal. Dat José Eijt dit aanschouwelijk heeft kunnen maken, is de grootste verdienste van haar boek.

Elisabeth Gruyters (1789-1864)

Vilan van de Loo is neerlandica en redactrice van historica

Stille getuigen?

Trees Moll

In 1693 begon de 38-jarige Catharina Schrader haar carrière als vroedvrouw. Ze was net weduwe geworden en had zes kinderen te onderhouden. Tot haar 89ste zette zij haar werk voort. Hoewel zij met het klimmen der jaren vaker klaagde over vermoeidheid, bleef zij met grote trots haar werk uitoefenen. Wij weten dit alles dankzij de dagboekantekeningen die Vrouw Schrader bijhield gedurende haar ruim vijftigjarige loopbaan.

Het leven van Catharina Schrader wordt beschreven in het negende *Tijpe van de sluier* dat geheel is gewijd aan het thema oudere vrouwen in het verleden. De redactie vond het hoog tijd worden om deze tot voor kort vergeten groep vrouwen aandacht te geven, temeer daar de huidige vergrijzing vooral een vrouwenzaak blijkt te zijn. Het gaat de redactie daarbij op de eerste plaats om beeldvorming. De bundel valt uiteen in drie delen: 'Beeld', 'Zelfbeeld' en 'Spiegelbeeld'.

Voor het zelfbeeld van oudere vrouwen, om met het tweede deel te beginnen, zijn we vooral aangewezen op ego-documenten. Het 'Memoryboek' van Catharina Schrader is er een van. Hilary Marland heeft het in een prachtig artikel verwerkt. Zij weet Vrouw Schrader en haar werk zo goed in een historische context te plaatsen dat de lezer zich een levendig beeld van zowel de vroedvrouw in het algemeen in de vroegmoderne tijd als van Vrouw Schrader in het bijzonder kan vormen.

Een hoogst originele verzameling ego-documenten heeft Monique Stavenuiter gebruikt: brieven van alleenstaande oudere vrouwen die solliciteerden naar een plaats in een Amsterdams hofje aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. In hun brieven voerden de meeste vrouwen niet de leeftijd aan als reden om voor plaatsing in aanmerking te komen, maar verlies aan inkomen. Het ouder worden op zichzelf speelde in de brieven geen rol. Stavenuiter acht het niet ondenkbaar dat het ouder worden inderdaad een ondergeschikte rol in het leven van deze vrouwen uit de lagere middenklasse speelde, omdat deze vrouwen minder tijd en middelen hadden om lang bij de ouderdom stil te staan.

In het eerste deel, 'Beeld', bespreekt Annemarie de Wildt een aantal prenten en schilderijen uit de zestiende en zeventiende eeuw waarop de zogenaamde ongelijke liefde, dat wil zeggen liefdesrelaties tussen ouderen en jongeren, wordt afgebeeld. Deze ongelijke liefde werd bespot, of het nu liefde tussen oudere mannen en jongere vrouwen of tussen oudere vrouwen en jongere mannen betrof. Er is echter een verschil in de wijze waarop oudere mannen en oudere vrouwen afgebeeld worden. Oudere mannen worden bespot omdat hun begeerte groter zou zijn dan hun potentie, oudere vrouwen omdat zij zelfs op hoge leeftijd een grote wellust aan de dag leken te leggen, hetgeen des te afkeurenswaardiger was omdat zij geen kinderen meer konden voortbrengen. Of er in werkelijkheid ook veel ongelijke liefdesrelaties voorkwamen, blijkt helaas niet te achterhalen. Maar dat één van de negatieve beelden van oudere vrouwen in die tijd er een was van wellustige oude vrouwen, is in dit artikel wel uit de verf gekomen.

Klasien Horstman schrijft over het beeld van oudere vrouwen zoals dat naar voren komt in bronnen van levensverzekeringsmaatschappijen in Nederland tussen 1880 en 1920. De levensverzekeringsmaatschappijen bleken ouderdom van vrouwen niet te associëren met armoede, onvruchtbaarheid en marginaliteit, maar met de noodzaak tot economische onafhankelijkheid. De vrouwen, gehuwde én ongehuwde, vormden duidelijk een nieuwe doelgroep. De auteur weet dit aanmerkelijk te maken door de opkomst van grootschalige levensverzekeringsmaatschappijen en hun beroep op vrouwen in de tweede helft van de negentiende eeuw in een breder historisch kader te plaatsen. Een zeer interessant artikel. In het laatste deel van de bundel, 'Spiegelbeeld', is een boeiend artikel opgenomen van Karin Bijsterveld, Klasien Horstman en Jessica Mesman over de pleidooien van oudere werkende ongehuwde vrouwen voor vervroegde pensionering in de periode 1955-1980. In 1962 was het Vrouwenactiecomité voor Vervroegd Staatspensioen opgericht. Het zelfbeeld dat blijkt uit de vele brieven die het comité ontving van oudere werkende vrouwen verschilde echter van het beeld dat het comité naar buiten bracht en dit laatste beeld verschilde weer van het beeld dat in de parlementaire debatten naar voren kwam. In het artikel worden de verschillende beelden in de context van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat geplaatst, waardoor het onderwerp de noodzakelijke historische diepgang krijgt.

In 'Spiegelbeeld' is tevens een artikel opgenomen van Pat Thane over beeld en zelfbeeld van oudere vrouwen in Engeland. Zij trekt de onder historici veel gehoorde stelling in twijfel dat vrouwen in het algemeen eerder als oud beschouwd werden dan mannen, en wel na de overgang. Zij laat zien dat allerlei bronnen erop wijzen dat tijdgenoten niet oordeelden op grond van biologische, maar op grond van subjectieve criteria als sociale macht, fysieke activiteit en het in staat zijn om te werken. Oude mensen blijken niet een homogene categorie te vormen voor tijdgenoten. Zij verschilden naar sekse, klasse, etniciteit, leeftijd en individuele eigenschappen.

Dit *Tijpe van de sluier* toont een verscheidenheid aan beelden met betrekking tot oudere vrouwen. Dat is ook precies wat de redactie voor ogen stond toen zij haar werk begon. Het is een mooie bundel geworden, zij het dat ik bij een paar artikelen - dat van Terri L. Premo over het zelfbeeld van oudere vrouwen in Amerika en dat van David G. Troyansky over pensioen-aanvragen van Franse weduwen - de bredere historische context miste en dat het interview met de Franse historicae in het eerste deel beter vervangen had kunnen worden door een artikel over het beeld van oudere vrouwen voor en na de Franse Revolutie.

'Stille getuigen' kunnen de vrouwen in dit boek niet genoemd worden. Zij treden juist zeer prominent op de voorgrond!

Trees Moll is docent aan de Hogeschool Holland te Diemen

Monique Stavenuiter, Karin Bijsterveld, Saskia Jansens (red.), *Lange levens, stille getuigen. Oudere vrouwen in het verleden*. Walburg Pers, Zutphen, 1995. f 34,50

Marit Monteiro
GEESTELIJKE MAAGDEN.
LEVEN TUSSEN KLOOSTER
EN WERELD IN NOORD-
NEDERLAND GEDURENDE
DE ZEVENTIENDE EEUW
Verloren, Hilversum, 1996. ISBN 90-6550-535-0. f 59,00

Geestelijke Maagden
Tussen klooster en wereld
gedurende de zeventiende eeuw

Vrije religieuze vrouwen leken het, de kloppen die in de zeventiende eeuw buiten het klooster leefden. Toch waren zij, net als hun katholieke zusters achter de kloostermuren, gebonden aan regels. Waar de kloosterzusters moesten buigen voor de kerkelijke ordonnaties, zo dienden de kloppen te gehoorzamen aan een stelsel ideaalbeelden. Marit Monteiro benadert in haar proefschrift een fascinerende werkelijkheid.

Wie in het zeventiende-eeuwse Nederland als vrouw ongetrouwd wenste te blijven maar niet in een klooster wilde of kon treden dan wel blijven, kon ervoor kiezen om 'geestelijke maagd' te worden. Deze 'middelen staet' hield het midden tussen een kerkelijk gereguleerd leven in de kloosters en een zelfstandig bestaan in de wereld. Hier verrichtten deze katholieke vrouwen liefdedenken. Deze vrouwen werden 'kloppen' genoemd. Eind zeventiende eeuw leefden in Nederland circa 4800 kloppen. Sommigen woonden alleen, anderen leefden bij hun familie of vormden een kleine woongroep. In theorie waren kloppen alleen gehoorzaamheid verschuldigd aan God. In de praktijk kwam dat neer op gehoorzaamheid aan de geestelijke die optrad als leidsman en biechtvader. Zijn goedkeuring gaf hij als de uiterlijke en innerlijke deugdzzaamheid van de kloppen aan vrome maatstaven voldeed. Anderzijds school in deze beperking ook rechtvaardiging van de leefwijzen der kloppen: ze baseerden de eerbareheid van hun ongehuwde niet-kloosterlijke staat op een vrome levenswijze. Van twee geestelijke maagden, Agnes van Heilsbach (1597-1640) en Johanna van Randenraedt (1610-1648), zijn de maandelijkse 'gewetensrekeningen' bewaard gebleven. Hierin deden de vrouwen verslag van hun innerlijke leven. Niet zonder zelfcensuur: ze werden geschreven voor hun biechtvader en geestelijk leidsman, die hieraan hun vroomheid toetste. Hierop bedacht, gebruikten de vrouwen strategieën om

hun ruimte te vergroten. Zo betekende de weergave van visioenen waarin God en de Heiligen optraden, een verhoging van het aanzien van de kloppen. Agnes van Heilsbach en Johanna van Randenraedt staan centraal in Monteiro's dissertatie *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw*. Andere delen van het boek dienen als achtergrond en context. De nalatenschap van Agnes van Heilsbach en Johanna van Randenraedt is bruikbaar materiaal voor Monteiro geweest om de betekenis van kloppen te duiden. Toch mogen de beide kloppen niet representatief worden geacht voor de doorsnee-klop. Niet alleen is de omvang van hun geschriften uitzonderlijk groot, ook waren zij exceptio-

wen zich rekenschap van hun beleid en vragen zo indirect om legitimatie hiervan aan hun biechtvader.

Monteiro gaat uitgebreid in op het bestaan van zogeheten 'kloppenboeken', stichtelijke boeken, vooral bedoeld voor kloppen in spe, die hierin een concrete handleiding voor hun nieuwe staat vonden of een exemplarische levensbeschrijving. Alle gedragsregels weerspiegelden de drie evangelische uitgangspunten van armoede, gehoorzaamheid en maagdelijkheid dan wel kuisheid. Juist omdat de kloppen geen heilige geloften aflegden, was het voor de clerus belangrijk hen in het juiste gedrag te laten volharden. Er verschenen succesvolle en herhaaldelijk opnieuw gedrukte titels als *Regel der volmaecktheyt voor alle christene*

maeghden (1696), *Onderwysingen of maniere van leven voor de geestelycke dochters van het Oratorie* (1709), *Leven der H.H. Maeghden* (1626) en *Het leven van de heylighe Maghet ende Moeder Godts Maria van Rosweydyus* (1620).

Ondanks de overlevering van de gewetensrekeningen en de kloppenboeken bleek het moeilijk te bepalen wat kloppen nu precies waren en hoe hun levensstijl was. Enerzijds was hun status wel religieus, maar niet officieel door de kerk erkend. Anderzijds werden zij door geestelijken hoog geacht, maar niet altijd door de maatschappij waarin zij leefden. Het uitdragen van een eerbare vrome levenswijze was dan ook belangrijk om zich te handhaven. Doordat kloppen niet in kloosters intraden, konden zij de banden met hun familie en vrienden behouden; maar juist door de toetreding tot de kloppenstaat vervreemdden ze vaak van hen. Kloppen waren niet verplicht om te gehoorzamen aan een aardse echtgenoot, maar dienden als bruiden van Christus de richtlijnen van zijn plaatsvervangers te volgen. Van de kloppen werd volgzzaamheid verwacht,

maar hun semi-religieuze staat bood hun mogelijkheden om, zij het beperkt, eigen initiatieven te ontwikkelen. Voortdurend is in het boek van Marit Monteiro sprake van een enerzijds/anderzijds, een afwisseling van theorie en praktijk en een vergelijking tussen het zelfbeeld van deze kloppen en de priesterlijke opvattingen over hen. Dankzij al deze nuances heeft Monteiro een evenwichtig geschiedverhaal geschreven.

Vilan van de Loo

Vilan van de Loo is neerlandica en redactrice van historica

neel godvruchtig. Dat uitte zich in openbare werken van devotie, zoals het bijwonen van preken en missen en het deelnemen aan processies, maar ook in het uitoefenen van 'geestelijk moederschap' ten opzichte van andere kloppen. Diepe affecties mochten daarbij niet te pas komen, een geestelijk maagd hoorde immers boven aardse banden verheven te zijn. Met dit geestelijk moederschap, een niet-officiële kerkelijke functie, verkregen de kloppen een bijzondere vorm van religieuze autoriteit en macht. Deze positie was immers een afgeleide van het priesterlijke geestelijk vaderschap. In de gewetensrekeningen geven de vrou-

**Vilan van de Loo
TOEKOMST DOOR TRADITIE.
125 JAAR TESSELSCHADE-
ARBEID ADEL**

Walburg Pers, Zutphen, 1996. 216 blz., f 49,50. ISBN 906011.951.7

**Tesselschade-Arbeid Adelt:
status en distantie**

Handwerk heeft anno 1996 niet alleen de aandacht van beschaafde dames van stand; Nederlands oudste vrouwenverenigingen Arbeid Adelt en Tesselschade staan in hun 125-ste levensjaar volop in de belangstelling. Dat Tesselschade-Arbeid Adelt (TAA) veel voor vrouwen heeft betekend en ook nu nog veel vrouwen aantrekt, zal de *Historica*-lezeres inmiddels duidelijk geworden zijn. In het fraai geïllustreerde en prettig leesbare boek *Toekomst door traditie* geeft schrijfster Vilan van de Loo een helder beeld van de ontwikkelingen die de verenigingen afzonderlijk en gezamenlijk hebben doorgemaakt. In hun eerste levensjaren waren Arbeid Adelt en Tesselschade vooruitstrevend: zij zorgden ervoor dat 'beschaafde' vrouwen, voor wie werken destijds ongepast was, met handwerken toch een eigen inkomen konden verdienen. Later kreeg TAA door het vasthouden aan de traditie het stempel 'wereldvreemd' opgedrukt.

De doelstelling die Arbeid Adelt in 1871 geformuleerd had, is de afgelopen 125 jaar bijna ongewijzigd gebleven: het stimuleren van economische zelfstandigheid van 'beschaafde' Nederlandse vrouwen. Door middel van het verkopen van handwerk en door het geven van een financiële bijdrage aan vrouwen die een opleiding willen volgen, heeft TAA zich voor een groot aantal vrouwen dienstbaar gemaakt. Het motto van de vereniging, *Elck syn waerom*, is nog steeds goed van toepassing: de een verdient wat bij met het maken van smockjurkjes, de ander kan haar studie afmaken met geld uit het Opleidingsfonds en weer een ander stelt de gezelligheid binnen de vereniging op prijs. Het woordje *elck* betekent echter niet dat elke vrouw op steun kan rekenen; vooral vroeger gold de voorwaarde dat een vrouw 'beschaafd' moest zijn, een term die keer op keer terugkomt in het boek. Wat men precies onder 'beschaafd' moet verstaan, is niet helemaal duidelijk. In ieder geval werd in de eerste helft van onze eeuw het verzoek van een candidate om steun afgewezen omdat haar vader hoefsmid was en haar moeder een linnenmeid. Maar ook nu wordt niet elke vrouw toegelaten tot de vereniging: alleen vrouwen met de Nederlandse nationaliteit zijn welkom. Tot 1900 golden Tesselschade en

Arbeid Adelt als vooruitstrevende organisaties. Aan het einde van de vorige eeuw werd het ongepast gevonden als een vrouw uit de hogere sociale klasse werkte. Door vrouwen 'vrouwelijke' arbeid te laten verrichten en door de handwerksters anoniem te laten, lieten Tesselschade en Arbeid Adelt Nederland langzaamaan wennen aan het idee dat het verrichten van betaalde arbeid door beschaafde vrouwen geen schande was. Al aan het begin van de twintigste eeuw echter werden de verenigingen als tamelijk ouderwets beschouwd, doordat - mede door de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid (1898) en het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid - het niet langer als een schande werd gezien wanneer een dame van hoge komaf haar eigen geld verdiende en er als gevolg daarvan diverse arbeidskringen voor 'beschaafde' vrouwen werden ontsloten. Ook de afstandelijke houding die de verenigingen innamen ten aanzien van belangrijke politieke kwesties zoals de strijd voor het vrouwenkiezersrecht is bepaald geen kenmerk van een vooruitstrevende organisatie. Hoe paradoxaal is het dat de voorloopters van de eerste feministische golf zich niet laten meevoeren op de golf zelf!

Interessant in *Toekomst door traditie* is de plaatsing van de ontwikkelingen die TAA meemaakt in een breder historisch kader. Aan het begin van elk hoofdstuk worden de belangrijkste gebeurtenissen op politiek en maatschappelijk terrein en de houding die TAA inneemt ten aanzien van deze gebeurtenissen kort en bondig uiteengezet. Zo wordt duidelijk dat TAA zich niet altijd thuisvoelde in de verzorgingsstaat die Nederland na de Tweede Wereldoorlog was geworden; diverse malen stelde de vereniging zichzelf de vraag of zij nog wel bestaansrecht had in een samenleving waarin de staat ervoor zorgde dat niemand droog brood hoefde te eten en waarin iedereen in principe financiële steun kon krijgen om een opleiding te volgen. In de inleiding meldt de schrijfster dat het binnen het bestek van het jubileumboek om de grote lijnen gaat, waardoor diverse onderwerpen, waaronder het verenigingsleven tijdens de Tweede Wereldoorlog, niet nader uitgewerkt kunnen worden. Dat is jammer. De beschrijving van de rol die de verenigingen speelden in de Tweede Wereldoorlog roept vele vraagtekens op. Hoewel ook leden van Tesselschade en Arbeid Adelt door het oorlogsgeweld en de jodenvervolging werden getroffen, bleven deze verenigingen in de oorlog voortbestaan. Zij wilden "a-politiek" blijven. Geen stellingname is echter in oorlogstijd ook een stellingname. De passieve houding wordt schrijnend

duidelijk in de beschrijving van het ontslag van een joodse depothoudster in 1941 als gevolg van de Duitse maatregelen: de depothoudster ontving van Arbeid Adelt bij haar vertrek drie maanden huur en met kerstmis nog een mand met vruchten. 'Oorlogsellende' bestond voor de verenigingen vooral uit tekorten aan materiaal, verloren gegane depots en moeizaam verlopende contacten met de handwerksters, zo blijkt uit een kadertekstje met citaten. De afstandelijke houding wordt ook duidelijk uit jaarverslagen van vlak na de oorlog, waaruit beide verenigingen overigens met ongeschonden kapitaal tevoorschijn kwamen: over vermoorde joodse handwerksters wordt bericht dat zij 'niet zijn teruggekomen'. Dergelijke korte meldingen vragen om meer uitleg.

Ook ten tijde van de tweede feministische golf werd een beroep gedaan op de a-politieke instelling die TAA wens- te uit te dragen; de vereniging wilde zich niet inlaten met de rechten opeisende vrouwen die baas in eigen buik wilden blijven. Opnieuw wordt duidelijk dat de voorloopters van de vrouwenbeweging de veranderingen ten gunste van vrouwen niet meer kon bijbenen. Uit *Toekomst door traditie* blijkt echter, zoals de titel al aangeeft, dat vooruitstrevendheid geen noodzakelijke voorwaarde is om te overleven. Handwerken is voor veel vrouwen nog steeds een leuke manier om iets bij te verdienen, het aantal verzoeken om financiële ondersteuning van een opleiding zal in deze tijd van bezuinigingen en tempobeurzen alleen maar in aantal toenemen en bovendien heeft de vereniging een belangrijke sociale functie. Ook het ledenaantal van 12.000 vrouwen geeft aan dat TAA zich niet langer de vraag hoeft te stellen of zij nog recht van bestaan heeft. Pikant is de opmerking van de schrijfster aan het einde van het boek dat het hedendaagse feminisme en TAA elkaar niet uitsluiten en zelfs in elkaars verlengde kunnen liggen: "Het powerfeminisme van de jaren '90 dat de nadruk legt op vrouwensteun en vrouwenmacht, sluit zelfs heel goed op het werk van TAA aan." Ik vraag me dit ten eerste af. De vooruitstrevendheid en vernieuwingsdrang die ook het hedendaagse feminisme kenmerken, staan in mijn ogen haaks op een elitaire vrouwenvereniging die zich aan een traditie blijft vasthouden. Dit doet echter niets af aan het feit dat met *Toekomst door traditie* een boek is geschreven waar de jubilerende vereniging trots op kan zijn.

Marije Groos

Marije Groos is neerlandica en redactrice van Historica. Momenteel is zij onderzoeksassistente aan de RUL.

Boeken in 't kort

Jacob Slavenburg
DE MISLUKTE MAN.
VROUWENHAAT IN
HET CHRISTENDOM
Alpha, Zutphen, 1996.
f 39,50

Jezus ziet man en vrouw nog als gelijkwaardig, daarna verandert de christelijke theologie. Vrouwenhaat en angst voor lustgevoelens gaan in het christendom hand in hand. Met name de kerkvaders Hieronymus, Ambrosius en Augustinus drukken hun stempel op de christelijke theologie. Elke vorm van lust is uit den boze. Tot ver in onze eeuw dient seksualiteit volgens de kerk maar één doel: voortplanting. De 'daad' is strikt voorbehouden aan gehuwden en moet volgens een door de kerk voorgeschreven houding worden bedreven. Deze uitgave toont de verborgen geschiedenis van bijbel en kerk.

Kees Slager
ZEVEN ZEEUWSE
VROUWEN, ONVERGE-
TELIJKE LEVENSV-
HALEN, ZELFPORTRET-
TEN VAN VROUWEN
De Koperen Tuin, Goes, 1995.

Zeven Zeeuwse vrouwen van boven de zeventig vertellen hun levensverhaal. Hoe ze als kind de crisisjaren, als jonge vrouw de oorlog en de wederopbouw en als grootmoeder de welvaart hebben ervaren. Door deze verhalen ontstaat een beeld van de veranderende Zeeuwse maatschappij in de twintigste eeuw, zoals vrouwen die beleefd hebben.

Caroline Hanken
GEKUST DOOR DE
KONING. OVER HET
LEVEN VAN KONINK-
LIJKE MAÎTRESSES
Meulenhoff/Manteau,
Amsterdam, 1996. f 39,90

Over de cultuur van het overspel aan het 17e- en

18e-eeuwse Franse hof. Hoe verkregen maîtresses hun speciale positie? Wat was precies hun invloed? Waar woonden en sliepen ze? Hoe ontwikkelde zich hun status in de loop van deze twee eeuwen? In het slothoofdstuk bespreekt de auteur de positie van maîtresses van hedendaagse staatshoofden.

Mineke Schipper en
Sabine Cohn
DE RIB UIT ZIJN LIJF.
JOODSE SPREEKWOOR-
DEN EN ZEGSWIJZEN
OVER VROUWEN
Ambo, Baarn, 1996. f 29,90

Speurtocht naar visies op de vrouw zoals die zijn neergelegd in joodse spreekwoorden, niet alleen in het oude Israël, maar ook overal elders waar joden zich door de eeuwen heen gevestigd hebben, in Babylon en Rome, in Tunis en Alexandrië, in Toledo en Sofia, in Tasjkent, Warschau, Berlijn en Amsterdam.

Elisabeth Keesing
HOE RUIM EEN KOOI
OOK IS. LEVEN EN
LOT VAN KARTINI EN
HAAR WERK
Querido, Amsterdam, 1996.
f 35,00

Kartini (1879-1904) is in Indonesië het symbool van de verheffing van het volk en van de vrouwenemancipatie. Er is vooral in Indonesië veel over haar geschreven waardoor er een onontwarbare kluwen van waarheid, gerucht, misver-

stand en verdichtsel is ontstaan. Dankzij een recente uitgave van onuitgegeven brieven kon Elisabeth Keesing deze biografie schrijven die teruggaat op authentieke bronnen.

Laetitia M.L. van
Rijckevorsel
EEN WERELD APART.
GESCHIEDENIS VAN
HET SACRÉ-COEUR IN
NEDERLAND VAN 1848
TOT HEDEN
Verloren, Hilversum, 1996.
f 39,00

Op 21 november 1800 werd in Parijs 'la Société du Sacré-Coeur de Jesus' opgericht door Madeleine Sophie Barat, een kloosterlijke gemeenschap van enkele vrouwelijke religieuzen. Hoofddoel was om meisjes van vooraanstaande families in pensionaten op te voeden, te onderrichten en te vormen tot goede christelijke huismoeders. Naast pensionaten had het Sacré-Coeur armen-scholen en stelden zij hun huizen open voor retraits en andere vrome bijeenkomsten voor vrouwen. Zij hadden vestigingen in verschillende Europese landen waaronder 'Blumenthal' in Vaals, de eerste vestiging op Nederlands grondgebied. Later werden huizen gesticht in Bennebroek, Nijmegen en Den Haag. Dit boek beschrijft het ontstaan van de sociëteit, haar geschiedenis in Nederland, en van het leven in een pensionaat, een wereld die in Nederland in de jaren zestig ophield te bestaan.

Jackie Buet
HONDERD JAAR FILM -
HET EPOS VAN DE
VROUWEN IN DE
EUROPESE FILM
Dossier van Vrouwen van
Europa nr. 43
Wetstraat 200, B-1049,
Brussel, België, 1996.

Dit dossier geeft een overzicht van de rol van de Europese vrouwen in de cinema, die tegelijkertijd een kunst is en een audiovisuele industrie, zowel als

regisseuses als als scenaristen, actrices of producers. Dit epos openbaart zich sinds het begin van de stomme film en doet zich gelden tot onzer dagen, door op het ritme van de wereldgeschiedenis en de geschiedenis van vrouwen, sombere en stralende periodes te doen uitkomen, en gevoelige, realistische, grappige, strijd bare oeuvres voort te brengen en de meest uiteenlopende talenten onder de aandacht te brengen.

Yolande Spaans, Ludo
Jongen
HET LEVEN VAN
LUTGARD.
BLOEMLEZING UIT
HET KOPENHAAGSE
HANDSCHRIFT
Verloren, Hilversum, 1996.
f 45,00

Ter gelegenheid van haar 750ste sterftejaar - Lutgard overleed op 16 juni 1246 - is uit het Middelnederlandse heiligenleven een bloemlezing samengesteld die bestaat uit 22 hoofdstukken. Kort wordt ingegaan op het ontstaan van de tekst, de kwestie van het auteurschap en wordt een beeld gegeven van het leven van heilige vrouwen in de 12e en 13e eeuw.

Jolande Withuis
DRIE VROUWEN,
DRIE LEVENS, EEN
OORLOG. Themanummer
ICODO INFO, 1996, nr. 2.
Stichting ICODO, Utrecht.

Dit themanummer is gewijd aan de oorlogservaringen van drie Nederlandse vrouwen. Sociologe Withuis schreef hun levensverhalen op basis van gesprekken die zij met deze vrouwen voerde in het kader van het project 'Verteld Verleden' van Gilde Amsterdam. Daarnaast plaatst zij de boeiende ervaringen in een bredere historische, sociale en culturele context. Ook voert zij de lezer rond door de literatuur en de debatten over vrouwen, sekse en oorlog.

Zonneke Matthée

Agenda

Tentoonstelling Vijf Decennia Politieke Ambitie

Naar aanleiding van het vijftigjarig jubileum van het Katholiek Vrouwendispuut wordt de politieke cultuur en de plaats die vrouwen innamen d.m.v. foto's, affiches, krantenartikelen en cijfermateriaal per decennium sinds 1946 belicht. Steeds wordt een invloedrijk politica uit die tijd geplaatst tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in de politiek en de vrouwenbeweging. De carrières van Anna de Waal, Haya van Someren-Downer, Til Gardeniers-Berendsen, Annelien Kappeijne-van de Copello, Ien Dales, Hedy d'Ancona en Tara Oedayraj Singh Varma passeren de revue.

Te zien in het IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam, tot 28 februari 1997. Informatie: afd. Publiciteit en PR, tel. 020-6654552.

De vrouw in achttiende- eeuws Nederland.

**Prentenexpositie Atlas Van Stolk
naar een idee van Suzanna van
Wolzogen Kühn (1883-1953).**

Te zien in **Het Schielandshuis**, Korte Hoogstraat 31, Rotterdam, van 27 september 1996 t/m januari 1997.

Geschiedenisdagen Utrecht

Op 24 en 25 oktober worden onder auspiciën van KNHG en VGN weer geschiedenisdagen georganiseerd. Dit keer zal het thema zijn: *'het ontstaan van het moderne Nederland, 1780 - 1830'* Op 24 oktober worden twee lezingen gewijd aan sekse-verhoudingen. Sprekers: H. Moors en M. Everard. Lokatie nog onbekend.

Colloquium Sterven voor de Wereld

De wereld is de plek waar hedendaagse mensen hun geluk zoeken. We hopen de wereld op aarde te vinden. De tijd ligt niet ver achter ons, dat vanuit een katholieke traditie juist het tegenovergestelde werd nagestreefd. Het ideaal was te sterven voor de wereld, nog tijdens het leven het aardse los te laten. Vooral vrouwen en mannen die in het klooster intraden, probeerden dit ideaal te verwezenlijken. Hun 'stervensproces' kreeg gestalte in

een kloosterlijke (om)vorming, gericht op deugden als nederigheid, gehoorzaamheid, dienstbaarheid, zelfverloochening en zelfopoffering. Wat op het eerste gezicht een algemeen, uniform verlopend proces lijkt, heeft echter voor vrouwen andere betekenissen gehad dan voor mannen. "Sekse" speelde in het katholieke verleden een rol van grote betekenis.

Dit colloquium is gewijd aan ideaalbeeld en zelfverstaan van religieuze vrouwen en mannen, en aan de vraag of dergelijke kloosterlijke ideaalbeelden vandaag de dag nog zeggingskracht hebben. Twee lezingen gaan in op een historische casus over respectievelijk zusters en paters. Vragen en aanzetten tot verder onderzoek zullen in de derde lezing vanuit vergelijkend perspectief worden verkend.

Sprekers zijn zr. Marie-José de Kok (Ursuline van Bergen), dr Jan Art (Universiteit van Gent) en dr Marjan Schwegman (Rijksuniversiteit Limburg)

Datum: **vrijdag 22 november**
Tijd: **14.00 - 18.00 uur**
Plaats: **Kasteel Heyendaal
Geert Groteplein Noord 9,
Nijmegen**

Toegang: gratis

Organisatie: Stichting Echo, i.s.m. de vakgroep literair historische theologie van de Faculteit der Godgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen

Informatie: Stichting Echo - historisch onderzoek naar religie en sekse, Dotterlaan 15, 6832 BD Arnhem, 026-3212780 of 024-3786827 (na 18.00 uur)

Vacature

Herhaalde oproep

De faculteit der Letteren van de Universiteit van Amsterdam stelt een **stipendium** beschikbaar voor een promotieplaats ten behoeve van het **Belle van Zuylen Instituut**.

Het Belle van Zuylen Instituut is een interdisciplinair onderzoeksinstituut voor comparatieve en multiculturele genderstudies. Bij dit interdisciplinaire onderzoeksinstituut zijn behalve de faculteit der Letteren tien andere faculteiten betrokken. Het Belle van Zuylen Instituut participeert in de Nederlandse Onderzoeksschool Vrouwenstudies. Het stipendium is beschikbaar voor het programma 'Sekse als constructie in sociale en culturele praktijken'.

Geïnteresseerden worden verzocht contact op te nemen met het Belle van Zuylen Instituut: 020-5252119, een informatiepakket zal worden toegestuurd.

Aanmeldingen voor dit stipendium, vergezeld van een onderzoeksvoorstel van maximaal 4 pag. en een kort curriculum vitae kunnen tot en met **1 nov. 1996** worden ingediend. Het onderzoeksvoorstel dient te passen in het genoemde onderzoeksprogramma.

VVAO archieven toegankelijk

Uitspraken van markante vrouwen over burgerplicht van vrouwen en meisjes, ongewenste zwangerschappen of meisjesonderwijs zijn terug te vinden in het archief van de VVAO, de Vereniging van Vrouwen met een Academische opleiding. Het Rijksarchief Utrecht geeft de inventaris van dit 9 meter grote archief uit. Inlichtingen: 030-2753275

Personalia

Francisca de Haan heeft van NWO een zogenaamd **Talent-stipendium** toegekend gekregen, om een half jaar naar de Verenigde Staten te gaan. Ze zal van januari tot en met juni 1997 werkzaam zijn als Visiting Scholar op Rutgers University (New Jersey).

27 september j.l. heeft **Irene Meijer** haar proefschrift *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980* aan de Universiteit van Utrecht verdedigd. Het proefschrift is verschenen bij Het Spinhuis.

Op 28 november 1996, 15.30 uur, zal **Lotte van de Pol** haar proefschrift *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in een vroegmoderne stedelijke samenleving, 1650 - 1800* verdedigen. Zij promoveert aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Het proefschrift verschijnt bij de Wereldbibliotheek.

Op 12 december 1996, zal **Jannie Poelstra** haar proefschrift *Luiden van een andere beweging. Werkgevers over huishoudelijk personeel in Nederland 1840 - 1920* verdedigen. Zij promoveert aan de Universiteit van Amsterdam. Het proefschrift verschijnt bij Het Spinhuis.